

جستاری در زندگی و آثار فتح‌الله شیرازی، قلمدان نگار روزگار ناصری

چکیده:

فتح‌الله شیرازی، نقاش زیرلاکی دوره ناصری با همه ارزشمندی، گوناگونی و گستردگی آثار، هنرمندی کم‌وبیش ناشناخته است. موضوع و گستره پژوهش کنونی، رخدادهای زندگی و تاریخ درگذشت، مسیر بالندگی، روش کار، زمینه‌های نوآوری و سبک‌شناسی آثار او را در برمی‌گیرد. پژوهش در پی آن است که با گردآوری گزارش‌های پراکنده، بازبانی و دسته‌بندی آثار، به بازشناسی جامع و ژرف‌تری از آثار این هنرمند و جایگاه او در هنر عصر قاجار دست یابد. بررسی در بخش گزارش رخدادهای زندگی به روش مطالعه تاریخی و سندپژوهی پای‌بند است؛ و بخش دسته‌بندی و سبک آثار مبتنی بر جستجوی آرشیوی‌موزه‌ای، توصیف کارها، نقد و بررسی نمونه‌ها و تحلیل سبک‌شناسی پیگیری شده است. قلمدان نگاری، قاب آینه، انفیهدان، جعبه، نقاشی جلد و چهره‌نگارها، زمینه اصلی آثار؛ و سبک شناخته‌او فرنگی‌سازی است. از دید

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳

مریم کشمیری

استادیار گروه نقاشی دانشکده هنر،
دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

Email: m.keshmiri@alzahra.ac.ir

DOI: شناسه دیجیتال

10.22051/jtpva.2024.48622.1619

سبک‌شناسی، کارهای فتح‌الله در چهار گروه جای می‌گیرد: (۱) سیاه‌قلم‌ها به‌ویژه بر بوم‌های روشن تاب نخودی و بیش‌تر با طرح گل‌وپرنده است؛ (۲) آثار تمام‌رنگی که در بیش‌تر نمونه‌های برجای‌مانده، چهره‌نگار و قاب‌بندی شده است؛ (۳) قلمدان‌هایی به‌شیوه سنتی، بیش‌تر بر بوم مرقش که یادآور سنت نقاشی زیرلاکی بزرگان شیراز مانند لطفعلی شیرازی است؛ (۴) قلمدان‌های ساده که شاید برای افراد غیردرباری با بهای کمتری پرداخت می‌شده است. این گروه با نقش‌های خلوت و ساده، به‌آسانی شناسایی می‌شود. کارهای او در زمینه قلمدان‌نگاری، جلد کتاب، قاب آینه و جعبه، نمونه‌های فاخر نقاشی عصر قاجار به شمار می‌رود و در بازار فروش آثار هنری، از دید ارزش مادی و خواهندگان نگهداری، جایگاه ویژه‌ای دارد.

واژگان کلیدی: فتح‌الله شیرازی، قلمدان نگاری، نقاشی زیرلاکی، هنر عصر ناصری، هنر قاجار

مقدمه

هنگامی که از قلمدان نگاری روزگار قاجار سخن به میان می‌آید، کمتر نوشته‌ای را می‌توان یافت که نامی از فتح‌الله شیرازی، هنرمند برجسته عصر ناصری در آن نباشد. گزارش‌های فروش آثار هنری پس از قاجار نیز -آنگونه که خواهیم دید- آثار وی را در شمار پرخواهان‌ترین‌ها می‌آورند. با این حال، دانسته‌های ما از زندگی، فراز و فرودهای هنری و سبک‌شناسی آثار این هنرمند، چنان پراکنده و اندک است که شاید اگر خود فتح‌الله چنین با دقت، آثارش را رقم نمی‌زد، امروز نامی از او در یادها نمی‌ماند. گزارش‌های هم‌زمان مانند روزنامه‌ها و وقایع‌نگاری‌های شناخته‌شده عصر ناصری، نامی از او نبرده‌اند و پژوهش‌های معاصر نیز نگاه درخوری به سرگذشت و هنر وی نداشته‌اند؛ تا آنجا که حتی بر سر اهدای لقب مهمی چون نقاشباشی به او، نظرات گوناگون است. پژوهش حاضر با نگاه به جایگاه برجسته فتح‌الله بازننگری ژرف‌تر زندگی، آثار و سبک هنری وی را بایسته می‌داند و می‌کوشد در کنار دست‌یابی به برخی مستندات تاریخی درباره فراز و فرودهای زندگی این هنرمند، دسته‌بندی ریزبینانه‌تری از شیوه‌های اجرا و نوآوری‌های هنری او به دست آورد. گرچه پیش‌تر برخی پژوهشگران به معرفی آثار فتح‌الله پرداخته‌اند، جداسازی و گروه‌بندی این آثار چنان نبوده است که بتواند تأثیرپذیری‌ها و فراروی‌های این هنرمند را از سبک‌های زمانه‌اش آشکارا نمایان سازد. پژوهش حاضر می‌کوشد در کنار تلاش برای دسته‌بندی روشن، ویژگی کارهای فتح‌الله را آنگونه بازشناسد که معیارهای تشخیص این آثار برای بینندگان امروز هنر قاجار برجسته گردد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، دربردارنده دو بخش است: نخست، بازخوانی فرازهای زندگی فتح‌الله شیرازی که برپایه داده‌های کتابخانه‌ای و اسنادی، با نگاهی تاریخی پیش می‌رود؛ دوم، سبک‌شناسی آثار که در گام اول با توصیف ریزبینانه ویژگی‌های آثار فتح‌الله، ۴۰ اثر او (قلمدان، قاب آینه، جلد کتاب، انفیهدان و جعبه) شناسایی می‌شود که از این شمار، ۱۴ نمونه به صورت تصویری و ۳۶ نمونه در متن آمده است. در گام دوم، برپایه سنجش ویژگی‌های به‌دست‌آمده در گام پیشین، این آثار از منظر روش‌های اجرا، بوم‌سازی، رنگ‌بندی و ... در چهار دسته کلی جای می‌گیرد.

روش توصیفی -تحلیلی در کنار سنجش (مقایسه‌ای)، سبک‌شناسی و دسته‌بندی آثار را ممکن می‌سازد. در فراز پایانی بررسی آثار نیز، ویژگی نقاشی‌های این هنرمند برپایه تنها نمونه در دسترس و برخی طرح‌های برجای‌مانده، شناسایی (توصیف) و واکاوی (تحلیل) می‌گردد. نمونه‌های بررسی‌شده در این پژوهش، همگی رقم‌دار است و در بازه زمانی ۱۲۴۰-۱۳۰۴ ق. ساخته شده است. شیوه گردآوری داده‌ها (متنی و دیداری)، کتابخانه‌ای و برخط است و تحلیل داده‌ها، ماهیتی کیفی دارد.

پیشینه پژوهش

از قدیمی‌ترین نوشته‌های تفصیلی درباره فتح‌الله شیرازی، فرازی است در کتاب هنر قلمدان (برومند، ۱۳۶۶: ۱۵۱-۱۵۲) که با نگاه به مجموعه‌ای از قلمدان‌نگاری‌های این هنرمند، بسیاری از ویژگی‌های هنر او را اشاره‌وار، اما ریزبینانه بیان می‌کند. مدخل «۷۳۵-فتح‌الله شیرازی (نقاشباشی)» در جلد دوم مجموعه احوال و آثار نقاشان قدیم ایران (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹) نیز از همان ابتدا با تمرکز بر برخی آثار در دسترس نویسنده، به شیوه سبک‌شناسی پیش می‌رود. به همین شیوه در جلد هشتم از مجموعه هنر اسلامی با نام کارهای لاک‌ی (خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶)^۱ نیز توصیف‌های دقیقی را از برخی آثار امضادار فتح‌الله می‌یابیم. در آثار جدیدتر، مقاله انارکی و رجبی (۲۰۱۶) بر زندگی و آثار این هنرمند تمرکز دارد. جدا از پاره‌ای خرده‌گیری‌ها که به برخی فرازهای این مقاله وارد است، مهم‌ترین کاستی این پژوهش، کلی‌نگری و نادیده گرفتن گوناگونی شیوه‌های اجرای فتح‌الله است. چه آنجا که از نوآوری‌های او می‌گویند (Anaraki&Rajabi, 2016: 420)، چه آنجا که آثارش را با لطفعلی می‌سنجند (Ibid: 424)، چنان از آثار سخن به میان می‌آید که گویی شیوه پرداخت، همواره یگانه است و می‌توان همه آثار را با یک چارچوب هنری بازبینی کرد.

اشارات گذرا و مختصر به آثار و جایگاه فتح‌الله شیرازی، بیش از نگارش‌های تفصیلی درباره وی یافت می‌شود. برای نمونه، رابینسون در بررسی هنر دو سده اخیر ایران (دومین بخش جلد هفتم کتاب تاریخ ایران کمبریج) با جملاتی گزیده، میان شیوه پیچک‌سازی فتح‌الله با آثار دوره ویکتوریایی شباهت می‌یابد (Robinson, 1985: 888)؛ رابینسون، ۱۳۹۰: ۴۹۸). همین نویسنده در پژوهش دیگری به اختصار و در

چند سطر، فتح‌الله را برجسته‌ترین نقاش شیرازی اواخر سده ۱۹ [۱۳هـ] می‌شناساند (Robinson, 1989: 141). احسانی (۱۳۶۸: ۴۳) در جلدها و قلمدان‌های ایرانی، تنها فتح‌الله را در ردیف قلمدان‌سازان صورتگر آورده؛ و در مقاله‌ای درباره قلمدان‌سازی، با آنکه در یک بند، هنرمندان برجسته قاجار را برمی‌شمارد، نامی از فتح‌الله نبرده است (احسانی، ۱۳۷۸: ۵۶۶-۵۶۷)؛ سپهرم (۱۳۴۴: ۲۵)، ذابح (۱۳۶۳: ۱۴۶)، کریم‌زاده تبریزی (۱۳۷۹: ۲۶۹، ۲۷۰)، آژند (۱۳۸۹: ۸۱۶)، عطارزاده و سیف (۱۳۹۷: ۷۱)، و دیگران نیز تنها به آوردن نام یا اشاره مختصر به آثار وی اکتفا کرده‌اند.

زندگی‌نامه

از زندگی فتح‌الله چندان نمی‌دانیم، زیرا منابع و اسناد هم‌روزگارش، به‌ندرت از او نام برده‌اند. با نگاه به نامش، باید زاده شیراز بوده باشد، اما آشکار نیست که دوران پختگی کاری‌اش را در دارالخلافت تهران گذرانده است یا شهرهای دیگر. در تلاش برای بازسازی فرازهای زندگی فتح‌الله، اسنادی از سال ۱۲۶۹ق. بیش از سال‌های دیگر به دست آمده است. می‌دانیم در ۲۵ رجب ۱۲۶۹ق، حدود ۴۵ روز پس از نوروز (۱۴ اردیبهشت)، زلزله‌ای مهیب در شیراز رخ داد که به گفته ناسخ‌التواریخ، «بسیار از خانه‌های مردم از بن برآمده از جایی به جایی افتاد [...] و ۱۲۰۰۰ کس از آن زلزله هلاک شد [ند]» (سپهر، ۱۳۵۳: ۶۴). جهانگرد آلمانی که نه سال پس از وقوع زلزله به شیراز رفت، بقایای تخریب شهر را همچنان برجسته می‌بیند (بروگش، ۱۳۶۷: ۴۶۰ و ۴۶۶). برپایه یادداشتی به قلم فتح‌الله شیرازی درباره این زلزله گمان می‌رود این هنرمند در بهار ۱۲۶۹ق. از ساکنان شیراز و شاهد این واقعه بوده است. یادداشت بر پشت نخستین صفحه نسخه‌ای از تاریخ بلعمی (۸۸۹هـ.ق؛ کتابخانه کاخ گلستان، ش. ۴۸۲) باقی مانده که تا سنه ۱۲۹۷ق. در تملک طهماسب‌میرزا مؤیدالدوله^۲ (والی همدان) بود و پس از رحلت وی، برای «موزه کتابخانه اقدس ظل‌اللهی» خریداری شد (درایتی، ۱۳۹۱: ۵۷۴).

سند دیگر در کنار یادداشت نسخه تاریخ بلعمی، فهرستی از اماکن دارالخلافت تهران است که تاریخ ۱۲۶۹ق. دارد. در این فهرست نوشته‌اند: خانه‌هایی که در گذر خداآفرین (محل بازار) صاحب آن‌ها نوکر [حکومتی] هستند ۴۸ دست فی ۳۹ باب: [...] «خانه نصرالله خان زنبورکچی باشی [که] فتح‌الله شیرازی اجاره نموده، ۱ باب» (سعدوندیان و

اتحادیه، ۱۳۶۸: ۱۵۲؛ شهیدی‌مازندرانی، ۱۳۸۳: ۲۷۸). با نگاه به فهرست یادشده، به نظر می‌آید فتح‌الله در ماه‌های پس از اردیبهشت ۱۲۶۹هـ.ق. و وقوع زلزله به تهران کوچیده است. گرچه از مدارک کنونی، چیز بیش‌تری بر نمی‌آید؛ اسامی صاحب‌منصبان بر قلمدان‌ها و تاریخ رقم‌های این آثار گواهی می‌دهد فعالیت‌های هنری فتح‌الله، فراتر از شهر شیراز و در حدود سال‌های ۱۲۷۵ تا ۱۳۰۴هـ.ق.^۳ بوده است. البته آثار انگشت‌شماری از او به پیش از دهه ۱۲۷۰هـ.ق. نیز بازمی‌گردد.^۴

دانسته‌های ما از خانواده فتح‌الله نیز اندک است. بر جلدی روغنی با نقش گل و مرغ که برای والی فارس پرداخته‌اند، آمده است: «فرج‌الله بن فتح‌الله شیرازی» (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۵۰۳). برپایه همین عبارت و شیوه پرداخت جلد، فرج‌الله را «فرزند با استعداد [...] و دنباله‌رو شیوه پدر» دانسته‌اند (همان: ۴۹۸). اعتمادالسلطنه در *المآثر و الآثار* (۱۳۶۲: ۳۸۳) از «میرزا علی، ولد مرحوم میرزا فتح‌الله شیرازی» در فهرست سر رشته‌داران دفترخانه مبارکه ناصری نام می‌برد.

از این یادآوری دو نکته برمی‌آید: نخست اینکه میرزا علی می‌تواند نام پسر دیگر فتح‌الله باشد؛ دوم اینکه با نگاه به رقم آخرین اثر شناخته‌شده هنرمند (۱۳۰۴هـ.ق.) و تاریخ طبع کتاب اعتمادالسلطنه در ۱۳۰۶هـ.ق. گمان می‌رود فتح‌الله بین سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۰۶هـ.ق.^۵ در گذشته است. در اینصورت اگر قلمدانی را با عبارت «رقم کمترین فتح‌الله شیرازی، ۱۲۴۰» (موزه ملک، شماره ۴۵) به یاد آوریم، باید گفت فتح‌الله بیش از شش دهه فعالیت هنری داشته است. حضور میرزا علی در دفترخانه مبارکه ناصری این پرسش را نیز پیش می‌کشد که آیا پس از ۱۲۶۹ق. فتح‌الله ساکن دایم تهران شده که فرزند او به خدمت دستگاه سلطانی در دارالخلافت درآمده است؟ مستندات که تاکنون یافته‌ایم، به این پرسش پاسخ نمی‌دهد.

ناهمگون با واژه «مرحوم» که اعتمادالسلطنه در *المآثر و الآثار* بر سر نام فتح‌الله می‌آورد، نسخه‌ای خطی از ترجمه تاریخ ابن‌اعثم کوفی (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه حکمت، شماره ۲۷۵؛ URL1) در دست است که در ترقیمه آن، نام فتح‌الله شیرازی در جایگاه کاتب و سنه ۱۳۲۱ کنار هم نشسته است. این نسخه سبب شده برخی (Anaraki & Rajabi, 2016: 422)، فتح‌الله را خوشنویس نسخه یادشده بنامند و حتی با سنجش

۳. چنانچه فاصله میان تاریخ قدیمی ترین قلمدان در موزه ملک (۱۲۴۰ ق؛ شماره ۴۵) را با تاریخ کتابت نسخه ابن اعثم (۳۲۱ ق.) در نظر گیریم، حتی اگر فتح الله قلمدان ملک را در حدود ۱۸ سالگی هم نقش اندازی کرده باشد، باید پذیرفت که او هنگام کتابت نسخه یادشده نزدیک به صد سال داشته است. در حالیکه صلابت قلم در کتابت این نسخه، گمان کهولت کاتب را منتفی می کند. با نگاه به نکات پیش گفته، آیا باید پذیرفت فتح الله شیرازی کاتب، شخص دیگری یا شاید یکی از نوادگان فتح الله قلمدان نگار و هم نام او بوده است؟ گرچه در گذشته، نامیدن افراد با اسامی اجداد شهیرشان، فراگیر بود، پذیرش یا رد این گمان، نیازمند بررسی تاریخی و یافتن مستندات معتبر بیش تر است.

آیا فتح الله نقاشباشی بود؟

نخستین بار کریم زاده ادعا کرد قدیمی ترین اثر فتح الله که لقب نقاشباشی دارد، سرچسب دان کوچکی در مجموعه شخصی اش به تاریخ ۱۲۸۹ ق. است (کریم زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۷). او می نویسد: «معلوم نشد این هنرمند در چه زمانی ملقب به نقاشباشی شده» است (همانجا). در تکمیل سخن کریم زاده باید گفت، نه تنها معلوم نشد که فتح الله این لقب را در چه زمانی گرفته است، حتی آشکار نیست چه کسی او را نقاشباشی نامیده و چرا بر هیچ اثر دیگری، این لقب نیامده است. منابع دیگری نیز که او را نقاشباشی خوانده اند، تنها به سخن کریم زاده استناد می کنند و اثر دیگری را معرفی نمی نمایند (برای نمونه، نک: خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۰۲؛ یا توضیحات موزه ملک درباره جلد قرآن به شماره ۴۷، URL6). بر پایه همین ناروشنی، دیگر پژوهشگران این عنوان را برای فتح الله نیاورده اند (برای نمونه: احسانی، ۱۳۶۸: ۴۳).

انارکی و رجبی با نگاه به جعبه تقدیمی به ولیعهد، مظفرالدین میرزا (کاخ گلستان) و اشعار روی آن، گمان دریافت لقب از ولیعهد را بیان کرده اند (Anaraki & Rajabi, 2016: 419 & 429). برای پذیرش این نظر باید به این پرسش پاسخ داد که اگر لقب نقاشباشی را ولیعهد به این هنرمند بخشیده است، چرا بر قلمدان کریم زاده (۱۲۸۹ ق) با آنکه قدیمی تر از جعبه کاخ گلستان (۱۲۹۶ ق) است، این لقب آمده اما در عبارت رقم جعبه، این لقب دیده نمی شود؟!

خوشنویسی قلمدان ها و این نسخه، دست خط ها را یکی بخوانند (نعیمایی؛ در: Ibid). در فهرست گسترده نسخه های خطی ایران (فخنا)، تنها کاتب دو نسخه دیگر را فتح الله شیرازی نامیده اند: مفاتیح الرموز به تاریخ ۱۲۶۲ ق. (آستان قدس رضوی، شماره ۴؛ شماره ۲۸۲۵۸؛ درایتی، ۱۳۹۲ ج: ۶۸۱) و نسخه عروض سلطانی به تاریخ ۱۳۱۴ ق. (مجموعه مسعود محتشمی، شماره ۴؛ همو، ۱۳۹۲ الف: ۶۰۹) که یکی از این دو نیز به مانند نسخه ترجمه تاریخ ابن اعثم، پس از تاریخ طبع المآثر و الآثار نوشته شده است. بنابراین یا فتح الله پس از ۱۳۰۶ ق. زنده بوده و اعتمادالسلطنه و اژه «مرحوم» را اشتباه آورده است؛ یا خوشنویس نسخه های یادشده، فتح الله قلمدان نگار نبوده است. با مستندات کنونی درباره فتح الله نمی توان یکی از گمانه های بالا را به یقین رساند و باید تنها به یادآوری نکات زیر بسنده کرد:

۱. در کنار پایین بودن احتمال خطای اعتمادالسلطنه، چنانچه فتح الله قلمدان نگار را تا سال های ۱۳۲۰ فعال بدانیم، منطقی نیست این هنرمند با جایگاهی که از او می شناسیم، دست از قلمدان نگاری و نقاشی برداشته، و تنها به رونویسی دو نسخه خطی بسنده کرده باشد؛ زیرا هیچ قلمدان یا نقاشی ای در دهه های دوم و سوم ۱۳۰۰ ق. از او یافت نشده است. این نکته، جمع بندی انارکی و رجبی را نیز درباره حدود سال های فعالیت فتح الله از ۱۲۶۲ تا ۱۳۳۸ ق. (Anaraki & Rajabi, 2016: 428) با پرسشی جدی روبه رو می کند.

۲. کریم زاده از دو قلمدان با رقم فتح الله برای ناصرالدین شاه نام می برد که به دهه نخست ۱۳۰۰ ق. بازمی گردند (کریم زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۸). نقاشی که برای ناصرالدین شاه دو قلمدان پرداخته، چنانچه در عصر پادشاهی مظفرالدین شاه، برابر با دهه های دوم و سوم ۱۳۰۰ ق. (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق.) زنده می بود، اثری نیز برای او می پرداخت. به ویژه آنکه جعبه ای با رقم فتح الله و تاریخ ۱۲۹۶ ق. در مجموعه کاخ گلستان (عطارزاده و سیف، ۱۳۹۷: ۷۱) نگهداری می شود که اشعار تقدیمی اش، ارادت هنرمند به ولیعهد، مظفرالدین میرزا را آشکار می کند (Anaraki & Rajabi, 2016: 419). هنرمندی که برای ولیعهد چنین جعبه ای می پردازد، چنانچه او بر تخت نشیند، بی گمان اثری را به شادباش پادشاهی وی رقم خواهد زد. در حالیکه در مجموعه آثار شناخته فتح الله، رقمی با نام مظفرالدین شاه یافت نشده است.

رقم‌ها و تقدیمه‌ها

یقینی‌ترین دانسته‌های ما دربارهٔ فتح‌الله از رقم‌های دقیق او بر آثار برجای مانده به‌ویژه قلمدان‌ها برمی‌آید. بیش‌تر آثار فتح‌الله، تاریخ و رقم‌های صریح و بی‌سجع مَهری (برومند، ۱۳۶۶: ۶۴) به خط خوش نستعلیق دارد. گاه عبارت «کمترین بنده درگاه» یا «عمل کمترین جان‌نثار» بر سر نامش دیده می‌شود، و گاه عبارات کوتاه‌تری مانند «کمترین بنده»، «بنده درگاه» یا «کمترین»، همراه نام او است؛ در نمونه‌هایی نیز «فتح‌الله» یا «فتح‌الله شیرازی» به‌تنهایی آمده است. جای رقم‌ها بر سطح رویی قلمدان و چسبیده به جدول کناره‌هاست. در بیش‌تر آثار، عبارت رقم بدون نام در سویهٔ راست، نام و تاریخ در سویهٔ چپ آمده است. در کنار رقم، روی قلمدان‌ها ابیات یا شرح تقدیمه به افراد برجسته نیز دیده می‌شود. در شماری نیز، تقدیمه، رقم و تاریخ در کتیبه‌های تزینی باریک و کشیده جا دارد (تصویرهای ۳ و ۲). کریم‌زاده ابیات روی قلمدان‌ها را سرودهٔ خود هنرمند می‌داند (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۷). این نظر با وجود نسخه خطی مجموعه اشعار سدهٔ ۱۴ ق. (آستان قدس رضوی، ش. ۱۶۶۵۵؛ درایتی، ۱۳۹۰: ۸۶۸) که ابیاتی از فتح‌الله شیرازی در آن آمده، پذیرفتنی است. در ادامه، چند نمونه از شرح‌های تقدیمی یا ابیات نگاشته‌شده بر آثار آمده است:

– قلمدان با عبارت تقدیمی «السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلداله ملکه و سلطانه رقم جان‌نثار فتح‌الله شیرازی ۱۳۰۴» (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۸).

– قلمدان با ترقیمهٔ «به جهت تقدیم حضور باهرالنور حضرت والاینا بسلطنه امیر کبیر روحی فدا، سمت اتمام پذیرفت»، که برابر با توضیحات کارشناس موزهٔ متروپولیتن (URL2: 2018.664)، این لقب به کامران میرزا در دههٔ پایانی حکومت ناصری داده شده است؛

– قلمدان در موزهٔ بریتانیا (URL5: 1964, 1218, 6) با ترقیمه مفصل «به جهت تقدیم حضور مقرب الحضرت العلیه آقای میرزا فرج‌الله خان دام اقباله سمت انجام پذیرفت. رقم کمترین فتح‌الله شیرازی [تاریخ مخدوش]»؛

– قلمدان برای حشمت‌الدوله با اشعار «رشک فردوس این قلمدان آمد از نقش و نگار / زانکه آمد کلک وی شهزاده را مدحت‌نگار / آنکه از رأی مهرش مهر گردون مستنیر / آنکه از عکس ضمیرش نور انجم مستعار / حشمت‌الدوله خدیو آسمان فرکز نهیب / شیر را نگذارد اندر لحظهٔ گیر و فرار / آسمان عز و تمکین را بود یا رب مدیر / تا که از رفتار انجم

چرخ را باشد مدار»، با رقم «کمترین فتح‌الله شیرازی، سنه ۱۲۷۵» (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۹؛ همو، ۱۳۷۹: ۲۶۹)؛
– قلمدان با ابیات «این طرفه قلمدان که چنین دلخواهست / از نور و ضیا غیرت مهر و ماهست / گر منبع فیض عام باشد نه عجب / کلکش در دست راد فیض‌الله است» رقم بنده درگاه، فتح‌الله شیرازی، سنه ۱۲۷۹» (موزهٔ ملک، ش. ۱۴؛ URL4)؛

– قلمدان با ابیات «طوبی لک ای ظریف قلمدان که نزد عقل / از نقش خویش چو مردمک دیده عزیز / سمین دوات در تو بود چشمه حیات / هر خامهات^۷ چو شاخه طوبی است مشکبیز / نزد امین السلطان آن معدن کرم / افزون‌تر است قدر تو از صدهزار چیز / الوان مختلف نبود گر ترا چه غم / خوشتر بود عروس نکوروی بی‌جهیز»، با عبارت «رقم کمترین بنده، فتح‌الله شیرازی، ۱۳۰۳» (موزهٔ ملک، ش. ۶۵؛ URL3)؛ برپایهٔ گزارشی از کریم‌زاده، فتح‌الله این ابیات را پیش‌تر بر قلمدان دیگری به تاریخ ۱۲۵۰ نگاشته که البته بر آن قلمدان، سومین بیت (به‌جای اشاره به نام امین‌السلطان) چنین آمده است: نزد امیر پاک‌گهر آن شهاب کلک / خود خوشتر است قدر تو از صدهزار چیز (کریم‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۷۰).

جایگاه هنرمند بر پایهٔ رقم‌ها

در میان آثار فتح‌الله، دو قلمدان برای ناصرالدین‌شاه، یکی با عبارت «ابن‌السلطان، ابن‌السلطان ناصرالدین شاه قاجار» و رقم «عمل کمترین جان‌نثار» (موزهٔ هنرهای تزینی، کریم‌زاده‌تبریزی، ۱۳۶۹: ۴۹۸) و دیگری با عبارت «السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلد ملکه سلطانه» و رقم «جان‌نثار فتح‌الله شیرازی، ۱۳۰۴ [ق]» (هاروارد، 2014.345، URL22)، جایگاه این هنرمند را در عصر ناصری نشان می‌دهد. در کنار این دو، دیگر آثار تقدیمه‌دار، استمرار حضور آثار این هنرمند را نزد بزرگان قاجاری برای چند دهه گواهی می‌دهد. جدول شمارهٔ ۱، آثار متعلق به برخی از مهم‌ترین چهره‌ها را معرفی می‌کند.

با آنکه منابع عصر ناصری، مانند روزنامه‌ها، مکاتبات و یادداشت‌های روزانه، نامی از این هنرمند نیاورده‌اند، آثاری به‌مانند آنچه در جدول ۱ آمده، تردیدی دربارهٔ جایگاه این هنرمند بر جای نمی‌گذارد. این جایگاه در روزگاران پس از حیات هنرمند و حتی پس از قاجار نیز چشم‌گیر است. پس از این، به ارزش آثار برجای مانده از فتح‌الله در مجموعه‌ها و حراج‌های هنری خواهیم پرداخت.

جدول ۱. چهره‌های برجسته قاجار که فتح‌الله برای آن‌ها قلمدان و جلد پرداخته است (نگارنده).

شیء	تاریخ تولید	اهدا به... / به سفارش	مالکیت / ارجاع
قلمدان	۱۳۰۴	ناصرالدین شاه	هاروارد (2014.345)
قلمدان	بی‌تاریخ	ناصرالدین شاه	موزه هنرهای تزئینی تهران (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۸)
قلمدان	بی‌تاریخ	کامران میرزا	متروپولیتن (2018.664)
قلمدان	بی‌تاریخ	معمدالدوله منوچهر میرزا/خان	مجموعه شریف امامی
جلد قرآن	بی‌تاریخ		موزه ملک (شماره ۴۷؛ نک: درایتی، ۱۳۹۲: ج ۱۱۸)
قلمدان	۱۲۷۹	فرهاد میرزا معتمدالدوله	مجموعه خلیلی (Laq 383)
قلمدان	۱۲۷۵	حشمت‌الدوله	حراج کریستی در ۱۱ ژوئن ۱۹۸۶ (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۴۹۹)
قلمدان	۱۲۸۴	حسام‌السلطنه	(کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۷۹: ۳۲۳)
قلمدان	۱۲۸۷	سلطان‌العلما آقامیرزا اسیدمحمد	مجموعه خلیلی (Laq 87)
سرچسب‌دان	۱۲۸۹	آقارضا خواجه‌باشی	(کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۴۹۸)
قلمدان	۱۲۹۶	صدراعظم	موزه نگارستان
قلمدان	۱۲۹۸	مؤتمن‌السلطان، عضدالدوله	هاروارد (2014.343)
قلمدان	۱۳۰۰	امیرزاده محمدابراهیم میرزا سرتیپ	هاروارد (2014.344)
جلد قرآن	۱۳۰۲	آقامیرزا فرج‌الله خان	چستربیتی (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۹)
قلمدان	تاریخ مخدوش شده	آقامیرزا فرج‌الله خان	موزه بریتانیا (1964,121,8,6)
قلمدان	۱۳۰۳	آقامیرزا سلیمان خان	مجموعه خلیلی (Laq 89)
قلمدان	۱۳۰۳	امین‌السلطان (۴)	موزه ملک (ش. ۶۵)

آثار

بیش‌تر آثار فتح‌الله شیرازی، قلمدان و در شمار کمتر، جلد کتاب، قاب آینه، سرچسب‌دان و انفیهدان است. چند قطعه نقاشی نیز از او برجای مانده که در میان آثارش، کمتر به آن‌ها پرداخته‌اند. در میان آثار شناخته‌شده لاک، برخی از آن‌ها به جهت شیوه اجرا، پای‌بندی این هنرمند را به سنت‌های فراگیر نقاشی زیرلاکی استادان پیشین نشان می‌دهد و برخی دیگر از جنبه‌های گوناگون، پیشتاز و جدید به چشم می‌آید. تنها با نگرستن به مجموعه آثار این هنرمند می‌توان به داور درستی درباره ویژگی‌های هنری و جایگاه وی دست یافت.

قلمدان‌ها

پرشمارترین آثار فتح‌الله، قلمدان نگاره‌ها است. از این‌رو،

با آنکه توانایی‌اش در پرداخت دیگر اسباب و گونه‌های نقاشی و خوشنویسی دیدنی است، منابع گوناگون، بیش‌تر قلمدان‌نگاری‌های او را برجسته کرده‌اند (برای نمونه، نک: Robinson, 1989: 11؛ برومند، ۱۳۶۶: ۱۵۱). پژوهش حاضر در این بخش، برپایه ۲۹ قلمدان، ویژگی‌های مهم‌ترین گروه از آثار این هنرمند را بررسی می‌کند. از میان این قلمدان‌ها، ۵ عدد آن‌ها بدون تاریخ؛ و بقیه در فاصله سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۳۰۴ ق. پرداخت شده است.

ویژگی‌های سبک

۱. قلمدان‌های سیاه‌قلم

شیوه قلمدان‌نگاری فتح‌الله شیرازی، یافتن تمایز کار او را از همگنانش آسان می‌کند. از مهم‌ترین ویژگی‌های شناخته‌شده آثار او، بوم‌های «لیموئی‌رنگ» (برومند،

۱۳۶۶: ۱۵۲) یا به گفته برخی، زمینه‌های «خودی یا زرد حنایی» (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۷) است که سیاه‌قلم‌های ماهرانه گل‌ها و پرندگان را با پردازهای ظریف و استادانه بر خود دارد. این کارها را می‌توان نخستین و اصلی‌ترین گروه آثار فتح‌الله دانست. برای بررسی بهتر، این قلمدان‌ها را در دو زیرگروه گنجانده‌ایم:

ویژگی‌های نخستین زیرگروه را می‌توان با قلمدان تقدیمی به کامران میرزا (پس از ۱۲۶۵ ق.^۸، تصویر ۱) شناخت: بوته‌های گل بر سراسر سطح روشن تاب بوم، شاخ و برگ دوانده و پرندگان گوناگون، پیرامون یا بر شاخه‌ها جای گرفته‌اند. این شیوه اجرا، بیش تر یادآور گل‌ومرغ‌سازی اصفهان در روزگار صفویه است تا شیوه‌های آشنای شیراز زنده. ^۹ گوناگونی گل‌ها و پرندگان بر این آثار چشم‌گیر است و پردازها و قلم‌گیری‌های ظریف، استادی هنرمند را در بازنمایی لطافت پرها و گلبرگ‌ها به چشم می‌آورد.

بر قلمدان کامران میرزا، هنرمند افزون بر گل‌ومرغ‌های سیاه‌قلم، شاخه‌های زرین تاک را در نهایت استادی پرداخته است. قلمدان موزه هنر سن دیگو (۱۲۵۶ ق، 2014.17، URL21) و قلمدان‌های مؤتمن‌السلطان عضدالدوله (۱۲۹۸ ق، موزه هنر هاروارد، 2014.343، URL19)؛ فرج‌الله خان (تاریخ [مخدوش] ۱۳، بریتانیا، 1964.1218.6، URL5)؛ و امیرزاده محمدابراهیم میرزا سرتیپ (۱۳۰۰ ق، موزه هنر هاروارد، 2014.344، URL20) نیز آرایه‌های زرین تاک را بر خود دارند.

در این میان، دو قلمدان دیگر بدون شرح تقدیمی (ملک، ش. ۸۳، بی‌تا، URL8؛ گالری سکلر، 2014.17.61، S2014.17.61، URL9) در دست است که تنها آراسته به نقوش سیاه‌قلم، و بدون زرنکاری‌اند. بنابراین، اجرای شاخه‌های زرنکار

پس‌زمینه را در دو قلمدان کامران میرزا و فرج‌الله خان نباید از ویژگی‌های گروه نخست به‌شمار آورد. چنین آرایه‌هایی تنها برای قلمدان‌های افراد برجسته اجرا شده است که بهای قلمدان را افزون می‌کند.

قلمدان‌های زیرگروه دوم، با آنکه همچنان پس‌زمینه روشن تاب و نقوش سیاه‌قلم دارند، در شیوه بخش‌بندی سطح بوم با گروه نخست متفاوت‌اند. در این گروه، به‌مانند قلمدانی با تاریخ ۱۳۰۳ ق. (تصویر ۲) بوته‌های گل و پرندگان، میان قاب‌بندی‌های مدور یا مدال‌گونه رویداده‌اند. این قاب‌ها دربردارنده مناظر واقع‌گرایانه اروپایی‌مآب، تک‌پیکره‌های جانوری و گاه، چهره‌پردازیهایی به سبک فرنگی‌سازی است.

در این قلمدان‌ها، مرغ‌های به‌نمایش درآمده، گوناگون‌تر از نمونه‌های دیگر در اجراهای فراگیر آن زمان است و افزون بر مرغ، خروس و اردک، هنرمند «کبک، بلدرچین، شانه‌به‌سر و کلاغ پیسه» (برومند، ۱۳۶۶: ۱۵۲) را نیز واقع‌گرایانه و گاه رنگی، بازنموده است. در دو قلمدان، هر دو از ۱۳۰۳ ق. نیز فتح‌الله به‌جای پرندگان، خرگوش‌های تک یا جفت را نشسته یا جست‌وخیزکنان با پردازهای ماهرانه بازنموده است (یکی قلمدان موزه ملک، شماره ۶۵، URL11؛ و دیگری قلمدانی در مجموعه خلیلی، Laq89، خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۰۸). توانایی اجرای فتح‌الله در سیاه‌قلم‌ها، چه آن‌ها که نقش آزاد دارند و چه آن‌ها که قاب‌بندی شده‌اند، این آثار را در شمار چشم‌گیرترین قلمدان‌های این هنرمند نشانده است.

تصویر ۱- قلمدان (نماهای رو و پهلوی)، فتح‌الله شیرازی، تقدیم به نایب‌السلطنه (کامران میرزا)، پس از ۱۲۶۵ ق، متروپولیتن، 2018.664 (URL2)

تصویر ۲- قلمدان (نماهای رو و پهلو)، رقم کمترین بنده فتح‌الله شیرازی، ۱۳۰۳ق، ملک، شماره ۶۵ (URL11)

جلد قلمدان، دربرگیرنده مناظر طبیعی و پیکره‌پردازی است. پیکره‌های بازنمایی شده بر این قلمدان، فرشتگان در شمایل پسر بچه‌های بال‌دار در حالات گوناگون‌اند. میان قاب‌ها نیز با گل و بوته‌سازی، پرندگان و پروانه‌ها پر شده است (تصویر ۳ب)؛

– سوم، بدنه کشوی قلمدان، به‌مانند پوشش رویی آن، قاب‌بندی و منظره‌پردازی دارد (تصویر ۳د). در دیگر قلمدان‌ها، بدنه کشو را یا بی‌نقش رها کرده یا با ریشه‌های ختایی و پیچک‌های زرین (تصویر ۶) آراسته‌اند. از این منظر، کشوی قلمدان شاهی از نمونه‌های نادر آثار فتح‌الله به‌شمار می‌آید؛

– چهارم، شاخه‌های پیچان تاک که در قلمدان‌های سیاه‌قلم با آن‌ها آشنا شدیم، در اینجا، بر سطح زیرین قلمدان و سراسر بدنه کشو نیز گسترده است. زنگاری‌های بدنه کشو، دورگیری‌های تیره و ظریفی دارد که بر نفاست اثر می‌افزاید.

۲. قلمدان‌های تمام‌رنگی (در بیش‌تر نمونه‌ها، چهره‌نگار)

قلمدان‌های تمام‌رنگی با نقش پرندگان، گل و بوته‌های پر جلای زندی/قاجاری و قاب‌بندی‌های گوناگون، دومین گروه را می‌سازد. چشم‌گیرترین قلمدان این گروه و هم‌زمان برجسته‌ترین اثر فتح‌الله، قلمدانی از آن ناصرالدین‌شاه است که با نگاه به تاریخش (۱۳۰۴ق) شاید از آخرین آثار هنرمند نیز باشد (تصویرهای ۳). این قلمدان از چند جهت درخور توجه است:

– نخست، جلد قلمدان در هر چهار سویه، پر نقش و نگار است. هنرمند سطح زیرین قلمدان (تصویر ۳ج) را با همان دقتی آراسته است که سطوح رویی و جانبی را (تصویرهای ۳الف و ۳ب). بازنمایی ماهرانه خرگوش‌ها که به‌گمان از ویژگی‌های محبوب آثار فتح‌الله پس از ۱۳۰۰ق. بوده است، بر سطح زیرین قلمدان چشم‌رامی‌نوازد؛

– دوم، به‌مانند بیش‌تر قلمدان‌های گروه دوم، قاب‌بندی‌های

تصویر ۳- قلمدان برای ناصرالدین‌شاه، رقم جان‌نثار فتح‌الله شیرازی، ۱۳۰۴ق، موزه هاروارد، 2014.345 (URL22)؛ الف: نمای رویی، ب: نمای پهلو، ج: نمای زیرین، د: بدنه کشو

قلمدانی به تاریخ ۱۲۸۷ ق. (خلیلی، Laq87؛ خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۰۶) با آنکه پیکره انسانی ندارد، برپایهٔ مجموع ویژگی‌های رنگی، شیوه‌های اجرا و ترکیب‌بندی‌اش در گروه قلمدان‌های تمام‌رنگی فرنگی - ایرانی می‌نشیند. هنرمند به‌جای پیکره‌پردازی در قاب‌های روی قلمدان، گل‌ها و پرندگان را به شیوه‌های سنتی و فرنگی اجرا کرده است.

۳. قلمدان‌های سنتی

سومین گروه از قلمدان‌های فتح‌الله، آثار تزیین شده با گل و مرغ‌هایی به‌سبک شیراز و بیش‌تر بر بوم مرقش است (تصویر ۵). با نگاه به ویژگی‌های این آثار، مانند اجرای گونه‌های شناخته‌شده‌ای از گیاهان و پرندگان، ترکیب‌بندی‌های دیرآشنا، شیوه‌های قلم‌گیری و رنگ‌گذاری، برخی پژوهشگران، نام فتح‌الله را هم‌تراز پیش‌کسوت شیرازی او، لطفعلی آورده‌اند (نک: آژند، ۱۳۸۹: ۸۱۶؛ ذابح، ۱۳۶۳: ۱۴۶). کریم‌زاده، پرداخت «طبیعی و باحالت» گل‌ها را «بسان لطفعلی» می‌داند (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۷) و انارکی و رجبی، به تأثیرپذیری او از لطفعلی در اجرای مرغ‌ها اشاره می‌کنند (Anaraki & Ra-jabi, 2016: 424).

بر قلمدان‌های تمام‌رنگی گروه دوم، قاب‌بندی‌های گوناگون، فضاها متفاوتی را برای پرداخت نقوش فراهم آورده است. نقش قاب‌ها در بیش‌تر قلمدان‌های این گروه، نیم‌پیکره‌های پسران جوان و بانوان ایرانی یا فرنگی است و در کنار آن‌ها، منظره‌پردازی‌های اروپایی با رنگ‌های غنی و جانورپردازی دیده می‌شود. بازنمایی تن‌پوش‌ها و سرپوش‌ها، چگونگی آرایش موها، پرداخت جزئیات چهره‌ها مانند شکل ابروها و آرایش چشم‌ها، گاه به‌مانند قلمدانی از سال ۱۲۷۹ ق. (تصویر ۴) حال‌وهوایی ایرانی دارد؛ و گاه همانند قلمدان فرهادمیرزا، روگرقتی به‌شدت اروپایی (مجموعهٔ خلیلی، Laq383؛ خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۰۶) است. در قلمدان فرهادمیرزا، گرچه پوشش پیکره‌ها بیش‌تر ایرانی است، وضعیت نیم‌برهنهٔ برخی پیکره‌ها برآمده از فرهنگی غیرایرانی و فرنگی مآب است.^{۱۰} با نگاه به قلمدان‌های گروه دوم است که برخی هنرپژوهان، فتح‌الله را در زمرهٔ قلمدان‌نگاران صورت‌پرداز قاجاری، مانند سمیرمی و عباس شیرازی می‌دانند (احسانی، ۱۳۶۸: ۴۳)، و از استادی او در چهره‌پردازی سخن می‌گویند: فتح‌الله در شبیه‌سازی و چهره‌پردازی به شیوهٔ ایرانی و فرنگی چیره‌دست بود. او چهره‌ها را شبیه می‌ساخت و با توانایی در سایه‌زنی و اجرای پردازهای ظریف، حالاتی دلربا و طبیعی به آن‌ها می‌بخشید (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۷). درآمیزی ماهرانهٔ گل و مرغ‌سازی سنتی زنده با چهره‌نگاری‌های اروپایی مآب از ویژگی‌های برجستهٔ آثار این هنرمند است (Robinson, 1989: 141). فتح‌الله در چهره‌سازی توانا بود و کارهای ممتاز او، آمیخته‌ای از صورت‌سازی و گل‌وبته‌سازی در اندازه‌ها و رنگ‌های گوناگون است (برومند، ۱۳۶۶: ۱۵۱).

تصویر ۴- قلمدان (نماهای رو و پهلوی)، رقم بنده در گاه فتح‌الله شیرازی، ۱۲۷۹ ق، ملک، شماره ۱۴ (URL4)

تصویر ۵- قلمدان (نماهای رو و پهلوی)، رقم کمترین فتح‌الله شیرازی، ۱۲۴۰ ق، ملک، شماره ۴۵ (URL7)

۴. قلمدان‌های ساده

مهم‌ترین ویژگی این قلمدان‌ها، تُنک بودن نقش‌ها در سنجش با قلمدان‌هایی است که تا کنون دیده‌ایم. آثاری «ساده و کم‌کار» با «نقش‌های فاصله‌دار» (برومند، ۱۳۶۶: ۱۵۲) که گاه آمیزه‌ای از شیوه‌های شناخته‌شده گروه‌های مختلف را بر خود دارد: زمینه روشن‌تاب یا تیره، نقوش آزاد بر سطح یا نقش‌های درون قاب، چهره‌پردازی و جانورسازی‌های رنگی به شیوه فرنگی و مانند این‌ها. بهترین نمونه در این گروه، قلمدانی با نقش‌های فاصله‌دار پرنده، گل و پروانه است (تصویر ۶) که شرح تقدیم و رقم کامل دارد: «هو/ بجهه سلاله السادات العظام جناب آقای آقاسید احمد طباطبائی زید عمره اتمام یافت/ رقم کمترین فتح‌الله شیرازی ۱۲۹۹». این قلمدان، مانند نمونه‌های سیاه‌قلم آزاد، با جای دادن عناصر بر سطح نخودی، گل‌ومرغ‌سازی اصفهان متقدم را پیش چشم می‌آورد و هم‌زمان، در گروه قلمدان‌های سنتی نیز جای می‌گیرد.

گمان می‌رود پرداخت قلمدان برای فردی غیردرباری (برپایه شرح تقدیم)، بر سادگی قلمدان بی‌تأثیر نبوده است. قلمدانی با نقوش خلوت‌تر، بهای تمام‌شده کمتری در سنجش با نمونه‌های پرکار درباری دارد. قلمدان‌های این گروه، همیشه مانند تصویر ۶، ساده و تُنک نیستند. گاه به‌مانند قلمدانی با نقش مرکزی مادر و کودک (رقم کمترین بنده فتح‌الله شیرازی، ۱۳۰۰ ق، ملک، شماره ۱؛ URL10)، بر زمینه نخودی، چهار قاب دایره‌ای را با نقوش مرغ، خروس، اردک و غاز بر کناره‌ها بازنمایی می‌کند. این قلمدان که به شیوه فرنگی‌سازی نزدیک‌تر است، در آمیزی عناصری از گروه‌های نخست و دوم را نشان می‌دهد. همچنین قلمدان دیگری با بوم تیره، چهره تمام‌فرنگی زنی در قاب مرکزی، زنگاری‌های پراکنده و قاب‌های دربرگیرنده نقش گل و پرنده، اثری کم‌تکرار در میان کارهای فتح‌الله به چشم می‌آید.

تصویر ۶- قلمدان (نماهای رو و پهلوی)، رقم کمترین فتح‌الله شیرازی، ۱۲۹۹ ق، متروپولیتن، 2023.504 (URL17)

زرنگاری بر قلمدان‌ها

جدا از قلمدان ناصرالدین‌شاه (تصویرهای ۳)، دیگر قلمدان‌های پرکار فتح‌الله، روی نشیمن و کشو (زبانه) آرایه‌های زرین ختایی دارد (تصویر ۷). این پرداخت‌ها به اظهار نظرهای گوناگون انجامیده است: کریم‌زاده، هنرمند را در «صنعت تذهیب، حل کاری و قرینه‌سازی، بصیر و آگاه» می‌خواند (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۷)؛ در برابر، استاد برومند، تذهیب کاری او را شبیه به «سبک فرنگی» می‌یابد (برومند، ۱۳۶۶: ۱۵۲) و نویسندگان کتاب هنر لاک‌ی مجموعه خلیلی نیز «طومارهای زیبای طلایی‌رنگ» قلمدانی تیره را برگرفته «از یک مدل اروپایی» می‌خوانند (خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۱۰). نگاه‌هایی از این دست، هم‌راستا با کلام رابینسون است که سبک فتح‌الله را «اروپایی‌مآب» می‌داند: کارهای او گاه، یادآور نمونه‌های پایه‌ماشۀ انگلیسی در میانه عصر ویکتوریا با پس‌زمینه سیاه و پیچک‌های طلایی ظریفشان است (Robinson, 1991: 888؛ رابینسون، ۱۳۹۰: ۴۹۸). اما آیا باید زرنگاری‌های این هنرمند را فرنگی دانست؟ در ادامه به این پرسش خواهیم پرداخت.

پیش‌تر دیدیم یکی از ویژگی‌های برجسته فتح‌الله، آشنایی کامل او با چارچوب‌های هنری پیش از خود به‌ویژه سنت

شیراز بود که برای نمونه در قلمدان‌نگاری‌های گروه سوم نمود یافته است. بررسی زرنگاری‌های فتح‌الله در آثاری مانند تصویر ۷ نشان می‌دهد، این هنرمند با شیوه‌های زرنگاری قدمایی شیراز نیز آشنایی خوبی داشته است. برای درک این نکته، نخست می‌بایست با یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های تذهیب شیراز آشنا شویم که در سنجش با تذهیب شهرهایی همچون تبریز و هرات، تفاوت چشم‌گیر داشت و تا سده‌ها پابرجا بود: شاخه‌های زرین بر زمینه‌های سیاه یا لاجوردین با ویژگی رویش آزاد که در برابر قوس‌های حلزونی (اسپیرال‌ها) قاعده‌مند در هنر تذهیب تختگاه‌های پیشین جای دارد.

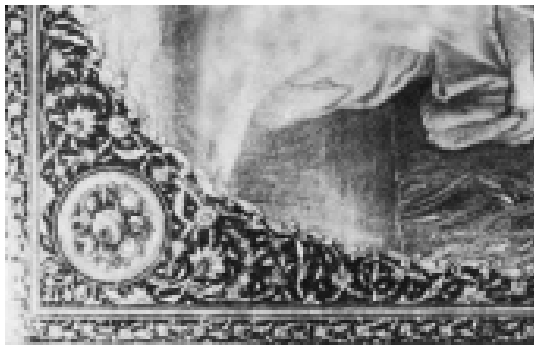
مجموعه تصویرهای ۸، نمایی از اجرای شاخه‌های آزاد زرنگاری شیراز در نسخه‌های خطی از ادوار گوناگون است. این پرداخت در نسخه‌آرایی عصر صفوی با گسترش اسلیمی‌های موئینه، اندکی محدود می‌شود، زیرا در این دوره، بندهای اسلیمی، زمینه اصلی را پر می‌کند و ختایی‌های آزاد، نقش فرعی می‌یابد. با این حال، شاخه‌های آزاد در ترنج‌های مرکزی، لچک‌ها و فضاها محدودتر بر صفحه‌ها و نیز بسترهای دیگر مانند جعبه‌ها، قلمدان‌ها و دیگر اسباب آرایه‌دار ادامه می‌یابد و به هنرمندان پساصفوی می‌رسد.

تصویر ۷- بالا: نشیمن قلمدان، ۱۲۹۵ ق، سکر، S2014.17.61 (URL9)
پایین: بدنه کشو، بی‌تا، متروپولیتن، 2018.664 (URL2)

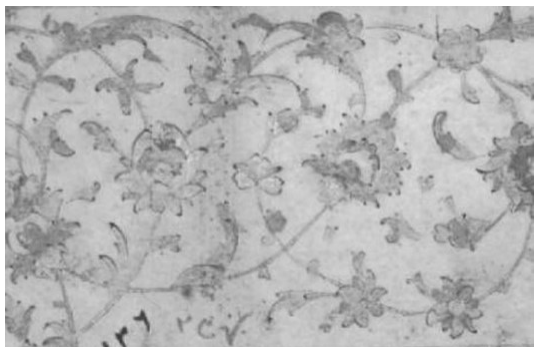
تصویر ۸- از راست: سر لوح اقبال‌نامه، خمسه نظامی، fol. 291v، ۷۶۷ ق. (مظفری)، کتابخانه فرانسه، Persan580؛ سر لوح آینه اسکندری، گلچین ادبی، fol. 57b، ۸۲۳ ق. (تیموری)، موزه برلین، 46285.904؛ سر لوح لیلی و مجنون، خمسه نظامی، fol. 43b، ۸۹۲ ق. (ترکمان)، والترز، W605؛ صفحه افتتاح، کلیات سعدی، fol. 4r، حدود ۹۶۰ ق. (صفوی)، ادینبرا، Or.Ms.104

تصویر ۹- جعبه لاکی، فتح‌الله شیرازی
(Robinson, 1991: pic.40)

تصویر ۱۰- الف: درون جلد خمسه، ۱۰۲۹ق، فرانسه، Persan1029
(URL13)

تصویر ۱۰- ب: تزیینات صفحه افتتاح، نسخه قضايد سعدي، ۱۱ق، ملک، شماره
۴۰۷۶/۰۳۶ (URL14)

قلمدان‌های نیم‌بهره و سرچسب‌دان‌ها

آثار این بخش، نه به سبب موضوع یا شیوه اجرا، بلکه به جهت اندازه یا کاربرد از دیگر گروه‌ها جداست. بنابراین، ویژگی‌های نقش‌ها، رنگ‌پردازی‌ها و قلم‌گیری‌ها همان است که پیش‌تر برای دیگر آثار برشمرديم.

قلمدان‌های نیم‌بهره: دسته‌بندی و نامگذاری قلمدان‌ها بر پایه اندازه آن‌ها از دیرباز سنتی فراگیر بوده است.^{۱۲} کوچک‌ترین قلمدان‌ها با بلندی ۱۵-۱۲ سانتی‌متر را نیم‌بهره می‌خوانند (کریم‌زاده، ۱۳۷۹: ۹۰). برومند، اندازه قلمدان نیم‌بهره را حتی کوچک‌تر و ۱۲-۱۳ سانتی‌متر می‌داند (۱۳۶۶: ۶۲). قلمدان‌های نیم‌بهره،

اجرای نقش مایه‌های مشابه بر نسخه‌های خطی، اسباب و لوازم، کاشی، پارچه و...، رسمی دیرآشنا در هنر ایران است. تزیینات رویه قلمدانی از دوره قاجار (ویکتوریا و آلبرت، 1066-1875، URL11)، همانندی چشم‌گیری با سرلوح‌سازی‌های طبقه‌ای نسخه‌های این دوران دارد (برای نمونه، نک: دیوان حافظ، ۱۳۱۷ق، ملک، شماره ۵۹۶۹، URL12). با سنجش تصویرهای ۸ و ۷، زرنگاری فتح‌الله را دنباله‌ای بر شیوه اجرای شاخه‌های آزاد در تذهیب شیراز می‌یابیم.

سخن رابینسون شاید مهم‌ترین تکیه‌گاه اظهار نظرهای هنر پژوهانی است که شیوه تذهیب فتح‌الله را فرنگی می‌دانند. «پیچک‌های گیاهی زرین» و «پس زمینه مشکی» مهم‌ترین عناصر بصری است که در نظر رابینسون، آثار فتح‌الله و تولیدات عصر ویکتوریایی را به یکدیگر پیوند می‌دهد. رابینسون سپس در مقاله خود، برای نمایاندن این شباهت، تصویر جعبه‌ای لاکی [شاید مجموعه خصوصی] را می‌آورد (تصویر ۹) که هنرمند روی در آن، صحنه بیرون آمدن ونوس از دریا را به سبک فرنگی پرداخته است. نقش مرکزی در قاب بیضی‌شکلی جای دارد و فاصله قاب تا کناره در جعبه، به شکل چهار لچک در گوشه‌ها با پیچ‌وتاب گل‌وبرگ‌های زرین بر زمینه سیاه پر شده است. نقوش لچک‌ها همان است که رابینسون در متن خود به آن‌ها اشاره می‌کند.

بررسی‌ها آشکار می‌کند آنچه در تصویر ۹ می‌بینیم، نه گرتبه‌برداری از تزیینات انگلیسی، که اجرایی پر کاربرد در هنر صفوی بوده است: پیچک‌های زرین پنجه‌ای با شکوفه‌ها، گل‌های اناری و برگ‌های لوتوس بلند، درهم‌تنیده و پیچان که بر زمینه‌های تاریک و روشن به تکرار اجرا می‌شد. این نقش را نه تنها در تشعیر و تذهیب صفوی (تصویرهای ۱۰)، بلکه در برخی نسخه‌نگاره‌های شیراز، به هدف آرایه‌بندی بخش‌هایی از نگاره (دیوار، قالی و پرده) نیز پرداخته‌اند.^{۱۱} هنرمندان قاجاری این نقش را ریزپردازانه‌تر از صفویان و به‌ویژه در تولیدات لاکی به کار برده‌اند. از این‌روست که فراتر از آثار فتح‌الله، نقش یادشده را به شیوه‌ای فراگیر در قلمدان‌سازی و جلدسازی قاجار می‌بینیم. پس آنچه در آثار فتح‌الله، فرنگی دیده شده، چه شاخه‌های آزاد زرین و چه پیچک‌های گردان، نقش‌هایی تمام‌ایرانی با قدمتی چندسده‌ای است.

که همسان قلمدان‌های گروه سوم، گل و مرغ‌سازی‌های سنتی شیراز را به یاد می‌آورد.

ویژگی‌های سبک

۱. سیاه‌قلم‌ها

بهترین نمونه از جلدسازی‌های سیاه‌قلم، دو قرآن در موزه ملک (تصویر ۱۱، راست و میانه) است که در بخش‌بندی سطح جلد و اجرای سیاه‌قلم از الگویی مشابه پیروی می‌کند. حاشیه‌ای با دو نوار تزیینی در دوسو، آراسته به ریشه‌های ختایی/گره‌چینی که دربردارنده آیات قرآنی به قلم ثلث است (حاشیه قرآن شماره ۴۷، آیات آغازین سوره نور، و قرآن شماره ۱۲۱، آیه الکرسی). پس از حاشیه، فضای مرکزی با ترسیم یک قاب بیضی‌شکل، دو بخش شده است: بیضی نخودی‌رنگ که زمینه اجرای سیاه‌قلم را می‌سازد؛ و لچک‌های تزیینی در گوشه‌ها. طرح سیاه‌قلم، بوته‌ای پرکار است که از خاک سربرآورده، با یک زنبق درشت در پایین به گل می‌نشیند و مسیر شاخه‌هایش هم‌زمان، چشم را به سوی گل‌ها و غنچه‌های صدتومانی، لاله‌های نیمه‌باز، شکوفه‌های سیب و برگ‌های شاداب می‌کشاند. در بالای بوته، غنچه‌های نشکفته قد کشیده و پروانه‌ها در فضا‌های خالی پیرامون گل‌ها بال گسترده‌اند. عبارت «فتح‌الله» به‌تنهایی لابه‌لای گل‌ها دیده می‌شود. قرآن شماره ۴۷ را اشرف‌الکتاب سلطانی به سفارش منوچهرخان معتمدالدوله در تاریخ ۱۲۵۴ق. نوشته است (درایتی، ۱۳۹۲ب: ۹۱۸). بنابراین، تاریخ ساخت جلد نیز باید نزدیک به همین سال باشد.

در حراج هنر شرقی هلند (هشتم ژوئن ۲۰۲۱)، قرآنی از سده ۱۰ق. به نمایش درآمد که جلد بازسازی‌شده آن، امضای میرزا محمود [جلدساز] و فتح‌الله شیرازی دارد و به حدود رجب ۱۳۰۲ق. ۱۳ باز می‌گردد (تصویر ۱۱، چپ). سیاه‌قلم این جلد، تکرار نقش جلدهای مجموعه ملک است. همچنین قرآن دیگری به خط نستعلیق حسن خوانساری، به سفارش «مقرب الخاقان میرزا محمد علیخان» در ششمین حراج ملی تهران (۱۳۹۹/۵/۱۸) رونمایی شد که جلدی با همین طرح دارد. ۱۴ این گرته‌سازی پرتکرار می‌تواند نشانی از برجستگی و پسندیدگی آرایه یادشده، نزد سفارش‌دهندگان باشد. به‌ویژه آنکه، نقش حاشیه و لچک‌ها در این جلدها متفاوت بوده ۱۵ و تنها طرح سیاه‌قلم با چنین دقتی بازآفرینی شده است.

«نمادین» (همانجا) و کمتر، کاربردی بود و تنها به سفارش ساخته می‌شد. شاید این قلمدان‌ها، اسبابی برای نمایش چیره‌دستی سازنده و نقاش در ساخت و پرداخت‌های ریزنگارانه بود، همانگونه که کریم‌زاده به «فرم ساختمانی، محکمی و خوش‌دستی» یکی از آن‌ها در مجموعه شخصی‌اش، نگاه ویژه‌ای دارد (کریم‌زاده، ۱۳۷۹: ۹۰ و ۳۵۹). به‌گواهی آثار بر جای مانده، فتح‌الله از اندک قلمدان‌نگارانی بود که نیم‌بهره‌ها را نیز استادانه می‌پرداخت (برومند، ۱۳۶۶: ۶۲). برای نمونه، قلمدان نیم‌بهره‌ای با رقم «فتح‌الله شیرازی» که در سال ۱۳۴۶ه.ش. با بهای گزافی دادوستد شده است (فراستی، ۱۳۹۰: ۲۹۱).

سرچسب‌دان‌ها: سرچسب‌دان یا برچسب‌دان، اسباب کوچکی برای نگهداری سرچسب‌های کاغذی بود. این سرچسب‌ها کاربردی مانند لاک و مهر داشت و برای اطمینان از سربسته ماندن نامه، بر پاکت چسبانده می‌شد. کریم‌زاده می‌نویسد: برخی نویسندگان به‌اشتباه، سرچسب‌دان را همان پاکت نامه دانسته‌اند. او با اشاره به برخی ابیات نوشته‌شده بر سرچسب‌دان‌ها این نگاه را نمی‌پذیرد و تنها در برخی هنگام، مانند فرستادن نامه‌های عاشقانه یا یادداشت‌های کوتاه، چنین کاربردی را ممکن می‌داند (کریم‌زاده، ۱۳۷۹: ۹۵). دست کم دو سرچسب‌دان از فتح‌الله شناخته است. یکی به تاریخ ۱۲۸۹ق. در مجموعه کریم‌زاده (همو، ۱۳۶۹: ۴۹۷) و دیگری بی‌تاریخ در متروپولیتن (URL2). وبسایت موزه متروپولیتن، سرچسب‌دان خود را که به‌اشتباه، جعبه عینک می‌نامد، جفتی برای قلمدان کامران میرزا (تصویر ۱) نشان می‌دهد. روشن نیست این همراهی از چه سبب است، زیرا هیچ تاریخ، رقم یا شرحی بر سرچسب‌دان نیامده؛ تنها اینکه کلیات طرح و ویژگی‌های قلم‌گیری آن‌ها بسیار شبیه است. به هر روی، اگر هم‌داستان با کارشناس موزه باشیم، باید این سرچسب‌دان را نیز از آن نایب‌السلطنه کامران میرزا بدانیم.

جلدهای کتاب و قاب‌های آینه

از دیگر آثار فتح‌الله می‌توان به جلدها و قاب آینه‌هایی با نقاشی زیرلاکی اشاره کرد که گرچه شمارشان از قلمدان‌ها کمتر است، از دید هنری با آن‌ها برابری می‌کند. با نگاه به شیوه‌های قلمدان‌نگاری، این آثار در دو گروه می‌گنجد: آن‌ها که مانند قلمدان‌های گروه نخست، توانایی فتح‌الله را در پرداخت سیاه‌قلم‌های ریزپردازانه نشان می‌دهد؛ و آن‌ها

تصویر ۱ - جلد قرآن، رقم فتح‌الله، راست: ۱۲۵۴ ق؛ میانه: بی‌تا؛ هردو ملک، به ترتیب شماره‌های ۴۷ و ۱۲۱ (URL23 & 24)؛ چپ: ۱۳۰۲ ق، کاتالوگ حراج هنر شرقی، بخش اسلامی، ندرلند، LOT159 (URL25)

ویژگی‌های اجرای این آثار از گزینش گونه‌های بصری و ترکیب‌بندی آن‌ها تا رنگ‌گذاری و قلم‌گیری، روگرفتی وفادارانه از سنت‌های گل‌ومرغ‌سازی شیراز است.

نقاشی‌ها

کریم‌زاده، نخستین کسی است که از توانایی فتح‌الله در نقاشی غیرلاکی سخن می‌گوید: کارهای استادانه هنرمند بر دیوارهای عمارت نظامیه در کنار آثار صنایع‌الملک بود. این نقاشی‌ها با گذشت زمان و پیدایی آثار فرسودگی، به‌دست هنردوستان^{۱۵} مرمت، و به مجموعه‌های خصوصی سپرده شد (کریم‌زاده، ۱۳۶۹: ۴۹۹). بنابراین باید پذیرفت، فتح‌الله در اجرای نقاشی رنگ روغن به‌شیوه فراگیر هنر قاجار، بدان پایه توانا بوده است که کارهایش را کنار استادان تراز آن زمان می‌نشانند. از آنجا که نمونه‌ای از این نقاشی‌ها به‌دست نیامد، داوری در این باره، دشوار می‌نماید؛ اما بررسی اثری با نام «جوان و دوشیزه» در این مسیر راه‌گشاست.

«جوان و دوشیزه» با رقم و تاریخ ۱۲۸۳ ق، نمونه‌کیابایی از نقاشی‌های فتح‌الله است که در حراج ساتبیز (۱۳ اکتبر ۱۹۹۹ م.) به نمایش درآمد. در کاتالوگ حراجی می‌خوانیم: این نقاشی را بر برگ مرقعی با کاغذ ضخیم چسبانده‌اند. این توضیح، وضعیت کنونی اثر را روشن نمی‌کند. آیا نقاشی، تک‌برگ است و به‌شیوه مرقع‌سازی بر کاغذ دیگری جاگذاری شده؛ یا اکنون بخشی از یک مرقع است؟ همچنین لاک‌کاری سطح، این تردید را برجا می‌گذارد که اثر،

برجسته‌ترین قاب آینه سیاه‌قلم با شرح تقدیم «بر حسب فرمایش جناب جلال‌تمآب، اجل اکرم، آقا [یوسف آشتیانی] دام مجده العالی سمت اتمام پذیرفت» و «رقم کمترین بنده درگاه، فتح‌الله شیرازی، سنه ۱۲۹۵»، امروزه در متروپولیتن (URL26, 1979.460.2) نگهداری می‌شود. ویژگی‌های هنری این آینه جیبی، چنان شبیه قلمدان کامران میرزاست (تصویر ۱) که اگر شرح تقدیمه‌ها نبود، هر دو را از آن یک مجموعه می‌پنداشتیم. افزون بر شیوه‌های قلم‌گیری، پرداز مرغ‌ها و گیاهان در طرح سیاه‌قلم، و شاخه‌های زرین تاک بر پس‌زمینه روشن‌تاب، این دو اثر حتی در کادرپردازی‌های ضرباندار زرین^{۱۶} نیز همانندند.

۲. گل‌ومرغ‌سازی‌های سنتی

گروه بزرگی از قاب‌ها و جلدها با رقم فتح‌الله از همان شیوه فراگیر آثار زیرلاکی شیراز پیروی می‌کند. این آثار به‌مانند پرداخت‌های استادان برجسته‌ای مانند لطفعلی شیرازی، فام‌های سرخ و سبز جواهرگونه، بازنمایی مرغ‌های خواب یا پرندگان نشسته بر بوته‌های رز، صدتومانی و زنبق را بر خود دارد. دو قاب آینه در مجموعه خلیلی (Laq280 و Laq91) یکی با رقم «کمترین فتح‌الله شیرازی، ۱۲۸۹» و دیگری بی‌رقم از بهترین نمونه‌های این گروه است. بر سطوح بیرونی و درونی درها، همان نقش‌های دیرآشنای مرغ‌ها، پروانه‌های بال‌گسترده و گونه‌های شناخته‌گل‌ها را در حالات غنچه‌تا شکفته می‌بینیم (خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۰۳-۳۰۵).

دوشیزه» را در پیوند با نقاشی‌های صنیع‌الملک و پسرش یحیی دیده‌اند (Sotheby's, 1999: 58). سنجش این اثر با نگاره‌های کتاب هزارویک شب (تصویرهای ۱۲)، نه تنها این نزدیکی را آشکار می‌سازد، بلکه جایگیری نقاشی‌های فتح‌الله در کنار آثار صنیع‌الملک در عمارت نظامیه را تبیین می‌کند.

از فتح‌الله چندین گل و بوته‌سازی با مرکب به اندازه‌های بزرگ و کوچک در یک مرقع برجای مانده است (متروپولیتن، URL27, 2018.73). نام «فتح‌الله»، بدون تاریخ، لابه‌لای بوته‌ها بر همه طرح‌ها آمده است. طرح‌های بزرگ را در یک صفحه کامل جای داده‌اند؛ اما برای جایگذاری طرح‌های کوچک، صفحه مرقع را جدول‌بندی کرده، دورتادور طرح‌ها را با دقت بریده و در جدول‌ها چسبانده‌اند. گرچه طرح‌های بزرگ را با حاشیه‌های پهن نخودی و آرایه‌های ختایی زیبایی آراسته‌اند؛ طرح‌های کوچک را در صفحاتی بدون حاشیه‌سازی می‌یابیم. روشن نیست که این مرقع را خود هنرمند ساخته است یا دیگری؛ به‌ویژه آنکه جلد مرقع، سخت‌رنگ‌برگشته و آسیب‌دیده است و نمی‌توان برپایه رقم یا ویژگی‌های هنری آن، از سازنده‌اش به‌یقین سخن گفت. دربرابر، تنها از پرداخت تمیز و هنرمندانه صفحات برمی‌آید که این طراحی‌ها برای سازنده/ سفارش‌دهنده مرقع بسیار ارزشمند بوده است.

تک‌نگاری هنری بوده است؛ یا بخشی جداشده از یک شیء لاک؟ آنچه در بررسی «جوان و دوشیزه» یقینی است، تنها اینکه برپایه این اثر می‌توان درباره ویژگی‌های نقاشی فتح‌الله و پیوستگی‌اش با سبک صنیع‌الملک سخن گفت. فتح‌الله در «جوان و دوشیزه» (تصویر ۱۲ راست) بازنمایی پرده‌های پرکار، قالی‌های پر نقش و نگار و منظره پردازی‌های شبه‌فرنگی را وانهاده و فضا را با نمایش کف‌پوش و پنجره‌های بی‌آرایه، به‌سادگی پرداخته است. او با این تدبیر، پیکره‌ها و ریزپردازی تن‌پوش‌ها را به چشم می‌آورد. این نقاشی، نجیب‌زادگانی قاجاری را نشسته بر میل مخمل سبزرنگ در حالتی سرخوشانه می‌نمایاند. نبود محاسن انبوه، نشان از جوانی پسر دارد و ابروان کم‌مانی و چشمان سرمه‌کشیده دختر، نمود زیبایی اوست. پارچه کلاه و قبای پسر با جقه‌های درهم‌نشسته، و سربند مرواریدگون دختر با پرهای بلند و دامن ابریشمین پرچین، آن‌ها را به اشراف پیوند می‌دهد. این همان شیوه پیکره‌سازی در بسیاری از نگاره‌های هزارویک شب است.

قلم‌گیری در پرداخت جامه‌ها و جزئیات چهره در این نقاشی، ظریف و صبورانه است و پردازش‌های استادانه، لطافت چهره‌ها و پارچه‌ها را باز می‌نماید. تناسب اندام‌ها، بیرون از اسلوب طراحی واقع‌گرایانه است و تنها برپایه چارچوب‌های پیکره‌نگاری قاجار، استادی هنرمند فهم می‌شود. شاید با نگاه به ویژگی‌های پیکره‌پردازی است که «جوان و

تصویرهای ۱۲- راست: جوان و دوشیزه، فتح‌الله شیرازی، ۱۲۸۳ ق، آبرنگ روی کاغذ، مجموعه خصوصی، آمریکا (Sotheby's, 1999: 58)؛ میانه و چپ: هزارویک شب، صنیع‌الملک و شاگردانش، ۷۶-۱۲۶۹ ق، آبرنگ روی کاغذ، کتابخانه کاخ گلستان

تصویر ۱۳- مرقع طرح گل، رقم فتح‌الله، بی تاریخ، مرکب بر کاغذ، متروپولیتن، 2018.73 (URL27)

فراز «رقم‌ها و تقدیمه‌ها» در همین پژوهش، به پایگان اجتماعی خوانندگان این آثار به‌ویژه قلمدان‌ها در عصر ناصری نگریست. در تکمیل این دو سویه، همچنین می‌توان ارزش و پسندیدگی آثار را در دورانی بازجست که این اسباب، بی‌توجه به کاربردشان، تنها در جایگاه ساخته‌ای هنری و با نگاه به رقم سازنده‌اش دست‌به‌دست می‌شود. بدین هدف، بهای خرید و فروش این ساخته‌ها در روزگار رونق مجموعه‌داری، و نیز شناخت خوانندگان آثار، اهمیت می‌یابد.

الف. فروش آثار

از بهای خرید و فروش قلمدان‌ها یا دیگر آثار فتح‌الله در دوره قاجار چیزی نمی‌دانیم. هیچ گزارش یا سندی از سفارش یا دست‌خوش به هنرمند، و دادوستد آثار او به‌دست نیامد. با این حال، برپایه برخی اسناد که می‌گویند قلمدان‌سازها و قلمدان‌نگارهای بنام قاجاری، دستمزدهای بالا داشتند، می‌پنداریم فتح‌الله نیز چنین بوده است. برای نمونه کلودیوس ریچ در ۱۲۳۶ ق. از نقاش بنام شیراز، میرزا محمد هادی سخن می‌گوید که دیگر کار نمی‌سازد

آنچه در مرقع طرح‌های فتح‌الله، بیننده آشنا با آثار او را به درنگ وامی‌دارد، بازآفرینی طرح شناخته‌جدهایی است که پیش‌تر از آن‌ها گفتیم (نک: تصویر ۱۱). همان گل‌بوته‌سازی را این‌بار با مرکب و در اندازه‌ای برابر با جلد کتابی وزیری (به تقریب) در دو صفحه از مرقع می‌یابیم.^{۱۷} هنرمند یک صفحه را به‌تمامی پرداخته، و صفحه دیگر را نیمه‌کاره گذارده است (تصویر ۱۳). اجرای ظریف خط‌ها، لطافت پردازها و قلم‌شیرین‌نقاش که در جلد‌های زیرلاکی، متأثر از تیرگی ماده پوشاننده دیده می‌شود، در اینجا دوچندان آشکارتر است. بازآفرینی طرح یادشده در مرقع متروپولیتن، گواهی دیگر بر درستی دریافت ما از پسندیدگی این نقش نزد سفارش‌دهندگان یا حتی خود هنرمند است.

جایگاه هنری در نبود هنرمند

برای درک جایگاه هنر و آثار فتح‌الله می‌توان مانند آنچه پیش‌تر آمد، با شناخت ریزبینانه کارها، نوپردازی‌ها و فراروی‌های این هنرمند را از شیوه‌های فراگیر هم‌روزگارش در سنجش با دیگر هنرمندان دریافت؛ یا می‌توان همچون

و قلمدان‌هایش را به بهای گزاف می‌خرند. قلمدان‌های ابوالحسن نقاش‌باشی در ۱۲۵۶ ق. بیش از ۵۰ تومان فروخته می‌شد و در اواخر همین سده - یعنی دوران پرکاری فتح‌الله - قلمدان‌های برجسته را تا نزدیک به ۱۵۰۰ تومان هم می‌خریدند (در: فلور، ۱۳۸۱: ۲۳).

پس از دوران قاجار و با از رونق افتادن کاربرد قلمدان‌ها، کارهای فتح‌الله در جایگاه آثار هنری خریدار داشت. سندی از دوره پهلوی دوم نشان می‌دهد قلمدانی با امضای او در دی‌ماه ۱۳۴۶ خورشیدی به بهای ۱۲ هزار ریال خریداری شده است (فراسی، ۱۳۹۰: ۲۹۱). ارزش این قلمدان آنگاه روشن‌تر می‌شود که بدانیم تنها ۸ ماه پیش از این زمان (۲۳ اردیبهشت)، بهای یک قطعه سکه تمام پهلوی در بازار تهران، ۷۱۵ ریال اعلام شده است (دنیای اقتصاد). بنابراین، ارزش قلمدان فتح‌الله در آن زمان، کمی کمتر از ۱۷ برابر بهای یک قطعه سکه کامل بوده است. کمتر از یک سال بعد، در آبان‌ماه ۱۳۴۷، قلمدانی را که رقم فتح‌الله و ترقیمه‌ای برای معتمدالدوله، منوچهر میرزا دارد، ۳۵ هزار ریال خریده‌اند (همان: ۳۰۵) و تا نیمه دوم سال ۱۳۵۵، بهای قلمدانی از او را ۱۵۰ هزار ریال یادداشت کرده‌اند (همان: ۳۱۴).

در حدود دو دهه اخیر نیز فروش آثار فتح‌الله همچنان چشم‌گیر بوده است. قلمدانی که امروزه در اختیار مجموعه خلیلی (laq383؛ خلیلی و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۰۶) است، در ۱۵ اکتبر ۲۰۰۲، به ارزش ۲۱۵۱ پوند بریتانیا (GBP) در حراج کریستیز (LOT216) چکش خورد (URL29). این در حالیکه بهای هر بشکه نفت خام اوپک در فردای این روز، ۶۱/۲۸ دلار بود (ایرنا، ۱۳۸۱). فروش آثار در سال‌های بعد نیز درخور توجه است (نک: URL31-32). در حراج ساتبیز به تاریخ ۲۵ آوریل ۲۰۱۲م، قلمدان و سرچسب‌دان کامران میرزا (LOT491) که اکنون در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود (تصویر ۱)، به ارزش ۶۵۰۰ پوند بریتانیا فروش رفت (URL33). حتی قلمدانی بدون رقم (LOT328) که تنها منسوب به فتح‌الله شیرازی است، در حراج چیزیک (۳۱ اکتبر ۲۰۲۳)، ۸۰۰-۱۲۰۰ پوند ارزش گذاری شد (URL34).

در فروش داخلی نیز حراج ملی تا کنون، دواثر از فتح‌الله را در معرض فروش گذاشته است. نخستین اثر در ششمین حراج به تاریخ مردادماه ۱۳۹۹، قرآنی زرنگار است (19#) که جلد آن را کار فتح‌الله شیرازی دانسته‌اند. البته توضیحات

این اثر در حراج ملی، پیچیده است؛ برای نمونه نمی‌دانیم این جلد رقم فتح‌الله را دارد یا برپایه سبک و ویژگی‌های هنری، منسوب به اوست؛ اگر جلد رقم دارد، این رقم روی جلد کتیبه‌دار آمده یا درون آن؛ همچنین روشن نیست، تاریخ ذکرشده (۱۲۳۶ ق.) به سال کتابت و زرنگاری قرآن اشاره دارد یا ساخت جلد که اگر اشاره اخیر باشد، بیرون از بازه فعالیت هنری فتح‌الله است (نک: URL35). به هر روی، برآورد این اثر در تاریخ یادشده، حدود ۳ میلیارد ریال بوده است. اثر دوم نیز قلمدانی است که چون همراه با قلمدان‌های دیگر در یک مجموعه به فروش رفت (12#)، بهای آن، به تنهایی مشخص نیست. برپایه توضیحات تارنمای هفتمین حراج در تیرماه ۱۴۰۱، این مجموعه با آثاری از فتح‌الله، صنیع‌همایون، امامی، صادق‌الوعد و دیگران، به مبلغ ۹۶ میلیارد ریال به فروش رسید (نک: URL36) که بالاترین بها در این حراج بود (ایرنا، ۱۴۰۱). توجه به برآورد ارزش قلمدانی از سمیرمی که احسانی او را در چهره‌پردازی، همتای فتح‌الله می‌داند (احسانی، ۱۳۶۸: ۴۳)، به روشن شدن بهای قلمدان فتح‌الله در مجموعه یادشده یاری می‌رساند. قلمدان سمیرمی با نقش شکارگاه در همین حراج، ۲ میلیارد و ۵۰۰ میلیون ریال قیمت‌گذاری شد (URL38).

ب. مجموعه‌های مالک

افزون بر بهای خرید و فروش، مجموعه‌های نامداری که خواهان آثار هنری هستند نیز، جایگاه و اهمیت ساخته‌های هنری را می‌نمایانند. در ایران، موزه‌های کاخ گلستان، نگارستان و ملک از جمله مجموعه‌های دارنده آثار هستند. جعبه با بوم نخودی و نقش گل و مرغ در کاخ گلستان (عطارزاده و سیف، ۱۳۹۷: ۷۱)؛ قلمدان‌های نخودی و رنگی (شماره‌های ۱، ۱۴، ۴۵، ۶۵ و ۸۳) و جلد‌های قرآن (شماره‌های ۴۷ و ۱۲۱) در مجموعه ملک از مهم‌ترین این آثار است. در بیرون از ایران نیز ناصر خلیلی آثار گوناگونی از فتح‌الله را گرد آورده که در کتاب کارهای لاک (جلد هشتم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی) در دسترس است (نک: پی‌نوشت ۱ همین مقاله). از دیگر آثار فتح‌الله در مجموعه‌های خارجی می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد: قلمدان‌ها (2018.664؛ 2023.504)، قاب آینه (1979.460.2) و طرح‌های گل و مرغ (2018.73) در موزه متروپولیتن؛ قلمدان در گالری سکالر

(S2014.17.61)؛ قلمدان‌های دیدنی موزه دانشگاه هاروارد (2014.343، 2014.344، 2014.345)؛ قلمدان موزه بریتانیا (1964,121,8,6)؛ و قلمدان موزه هنر سن دیگو (2014.17). همچنین فروش آثار این هنرمند در حراجی‌های نامدار هنری مانند ساتبیز، کریستیز، جیزیک و می‌فر، جایگاه هنری آثار این هنرمند را نمایان می‌سازد.

نتیجه

پژوهش حاضر در پی بازخوانی زندگی فتح‌الله شیرازی، قلمدان‌نگار و نقاش زیرلاکی عصر ناصری؛ و نیز واکاوی و سبک‌شناسی آثار وی شکل یافت. گرچه پیچیدگی در نگارش زندگینامه این هنرمند بسیار است، بر پایه برخی مستندات می‌توان گفت فتح‌الله شیرازی بیش از شش دهه فعالیت هنری داشته و سال‌های پرکاری او در دهه‌های پایانی سده ۱۳ ق. بوده است. از زندگی او در دارالخلافه تهران چندان نمی‌دانیم، اما گمان پررنگ این است که در سال‌های پس از زلزله شیراز (۱۲۶۹ ق.) به تهران کوچیده است. درباره دریافت لقب نقاشباشی، به جز اشاره کریم‌زاده تبریزی، هیچ اثر یا سندی در دست نیست. از این رو، تا یافتن مستندات دقیق نمی‌توان او را نقاشباشی هیچ درباری دانست. گرچه چند نسخه خطی به قلم کاتبی هم‌نام او باقی مانده است، بر پایه شواهد تاریخی گمان کتابت نسخه‌ها

به دست فتح‌الله چندان پذیرفتنی نیست. نقاشی‌های او بر قلمدان، و در شمار کمتر جلد کتاب (به ویژه قرآن)، قاب آینه، و جعبه از برترین آثار دوره قاجار است. قلمدان‌ها چنان پرشمار و گوناگون‌اند که بر پایه آن‌ها می‌توان چهار شیوه اجرای نقاشی زیرلاکی فتح‌الله را شناسایی کرد: ۱) سیاه‌قلم‌ها به ویژه بر بوم‌های روشن تاب نخودی و بیش تر با طرح گل‌وپرنده است که استادی هنرمند در قلم‌گیری و پرداز را می‌نمایند؛ ۲) آثار تمام‌رنگی که در بیش تر نمونه‌های برجای مانده، چهره‌نگار و قاب‌بندی شده است؛ ۳) قلمدان‌هایی به شیوه سنتی، بیش تر بر بوم مرقش که یادآور سنت نقاشی زیرلاکی بزرگان شیراز مانند لطفعلی شیرازی است؛ ۴) قلمدان‌های ساده که شاید برای افراد غیردرباری با بهای کمتری پرداخت می‌شده است. این گروه با نقش‌های خلوت و ساده، به آسانی شناسایی می‌شود. همین شیوه‌ها بر جلد‌های قرآن و دیگر آثار نیز دیدنی است: شناخته‌ترین جلد‌ها و قاب‌های فتح‌الله، به دو سبک سیاه‌قلم، و سنتی است. او همچنین در زراوندازی بر آثار، زرنگاری شیراز سده‌های پیشین را در یاد داشته و در اجراهای خود به آن‌ها بسیار نزدیک شده است. از فتح‌الله چند قطعه نقاشی و طراحی نیز برجاست که به ویژه در نقاشی، نزدیکی به سبک صنایع‌الملک را در نگاره‌های هزارویک‌شب نشان می‌دهد.

پی‌نوشت

۱. این کتاب، برگردان فارسی کتاب دو جلدی *Lacquer of the Islamic Lands* است که در ۱۹۹۷ م. به قلم گروهی از نویسندگان (خلیلی، رابینسون، استنلی و دیگران) منتشر شد.
۲. فرزند دوم محمدعلی میرزا دولت‌شاه، نوه فتحعلیشاه که در ۱۸۷۹ ق. درگذشت (چرچیل، ۱۳۶۹: ۱۸۸-۱۸۹).
۳. آغاز و انجام این بازه تاریخی را رقم‌های دو قلمدان مشخص می‌کند: قلمدان به سفارش حشمت‌الدوله با رقم «کمترین فتح‌الله شیرازی، ۱۲۷۵؛ نک: کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۴۹۹) و قلمدان با عبارت «السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلدملکه سلطانه، رقم جان‌نثار فتح‌الله شیرازی، ۱۳۰۴» (همان: ۴۹۸).
۴. برای نمونه، قلمدانی با تاریخ ۱۲۵۰ ه.ق. که کریم‌زاده تبریزی، اشعار روی آن را در کتاب خود آورده است (۱۳۷۹: ۲۷۰).
۵. اعتمادالسلطنه در آغاز کتاب می‌نویسد: «در این وقت که از تاریخ هجری که بر سنین قمری حجه ست و ثلثمائه بعد‌الآلف [در بالای حروف سال، عدد ۱۳۰۶ آمده] در رسید و از سنین شمسی سلطنت بی‌زوال خسرو بیهمال یک اربعین کامل برآمد، از این عقد سعید بنده را خدمتی بخاطر خلیل [...]» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲۳؛ نیز همو، ۱۳۰۶ ق: صفحه افتتاح).
۶. بر قلمدان، زیر واژه منبع، دو نقطه آمده است. گرچه «منبع»، استوار و بلند معنی می‌دهد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۱۷۱۹)، به جهت معنا و آهنگ بیت، «منبع» درست‌تر به نظر می‌آید.
۷. کریم‌زاده در کتابش، این واژه را خانه‌ات آورده است (کریم‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۷۰).
۸. گرچه رقم این قلمدان، بی تاریخ است، بر پایه عبارات «والا نایب السلطنه، امیر کبیر روحی فدا» در تقدیمه آن، باید تاریخ قلمدان را پس از ۱۲۶۵ ق. دانست که کامران میرزا مفتخر به لقب امیر کبیر شده است.

۹. برای نمونه بنگرید به: پرند، اثر رضاعباسی، ۴۳ ق، متروپولیتن، 1985.2.
۱۰. همچنین نک: انفیه‌دانی در مجموعه خلیلی (Laq88) با رقم فتح‌الله شیرازی، سنه ۱۲۹۲.
۱۱. برای نمونه بنگرید به: نگاره صورت فلک مشتری در نسخه طالع بینی، ۹۵۲ ق، شیراز، چستربیتی، PER.212.32 (URL15)؛ یا خمسه نظامی، ۹۶۸ ق، شیراز، کتابخانه ملی فرانسه، PERSAN1956 (URL16).
۱۲. بیشترین قلمدان‌ها را با ۲۵۲۲ س.م. بلندی، دوبهره می‌نامند. اندازه‌های کوچک‌تر، به یک‌بهره (۱۸-۲۱ س.م.) و نیم‌بهره (۱۵-۱۲ س.م.) شناخته است. قلمدان‌های بزرگ‌تر از دوبهره را سه‌بهره و چهاربهره (بهره بزرگ) می‌نامند (کریم‌زاده، ۱۳۷۹: ۹۰).
۱۳. محمدعلی ابن مولا احمد قاری اصفهانی، بخشی از این قرآن را به خط نسخ بازنوشته است که تاریخ رجب ۱۳۰۲ ق. دارد. زمان پرداخت جلد را برپایه همین تاریخ برآورد کرده‌ایم (URL25).
۱۴. در توضیحات حراجی، سازنده جلد را فتح‌الله شیرازی نوشته‌اند. از آنجا که تصویر ارائه شده، ناواضح و تنها از یک سوی جلد است، نمی‌دانیم رقم هنرمند را دیده‌اند یا تنها برپایه ویژگی‌های هنری، جلد را به فتح‌الله نسبت داده‌اند.
۱۵. ناهمگون با کتیبه‌نویسی و ختایی‌پردازی‌های سنتی دو جلد مجموعه ملک، بازویی‌های حاشیه و لچکی‌های جلد‌ه‌اند، آراسته به گل‌فرنگ‌سازی‌های پرکار است.
۱۶. منظور از کادرپردازی‌های ضرب‌اندار زرین، خطوط بسیار ظریف طلایی، برگرفته از اسلیمی‌های ماری است که روی خط مستقیم، چسبیده به لبه سطوح قلمدان یا قاب آینه می‌نشینند و طرح اصلی را دربر می‌گیرد. فتح‌الله این آرایه‌ها را تنها در آثار سیاه‌قلم بدون قابی اجرا کرده است که نقش‌های آزاد دارد.
۱۷. قطع تقریبی طرح را با نگاه به اندازه هر برگ مرقع (۲۵/۴ در ۲۰/۳ سانتی‌متر؛ URL27) و ضخامت نسبی حاشیه نخودی‌رنگ بیان کرده‌ایم.

کتاب‌نامه

- آژند، یعقوب (۱۳۸۹). *نگارگری ایران*، ج. ۲، تهران: سمت.
- احسانی، محمدتقی (۱۳۶۸). *جلدها و قلمدان‌های ایرانی*، تهران: امیرکبیر.
- احسانی، محمدتقی (۱۳۷۸). «*هنر قلمدان‌سازی در ایران*»، ایران‌نامه (۶۷)، ۵۶۱-۵۶۸.
- اعتمادالسلطنه (۱۳۰۶ ق.). *المآثر والآثار*، چاپ سنگی (کتابخانه آستان قدس، شماره ۳۸۱۹).
- اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲). *المآثر والآثار*، ج. ۱، تهران: اساطیر.
- بروگش، هانریش (۱۳۶۷). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*، ج. ۲، برگردان مهندس کردبچه، تهران: مؤسسه اطلاعات.
- برومند، عبدالعلی (۱۳۶۶). *هنر قلمدان*، به کوشش ابوالفضل ذابح، تهران: انتشارات وحید.
- چرچیل، پ. جورج (۱۳۶۹). *فرهنگ رجال قاجار*، برگردان و تألیف غلامحسین میرزاصالح، تهران: زرین.
- ایرنا (۱۳۸۱/۰۷/۲۴). «*بهای نفت اوپک، وست‌تک‌زاس و برنت در بازار جهان*»، کد خبر: ۵۵۶۹۲۷۴؛ در: URL30.
- ایرنا (۱۴۰۱/۰۴/۰۴). «*پایان حراج ملی ایران با فروش بیش از ۴۲ میلیارد تومان...*»، کد خبر: ۸۴۸۰۰۸۴۵؛ در: URL37.
- خلیلی، ناصر؛ رابینسون، بزیل ویلیام و استنلی، تیم (۱۳۸۶). *کارهای لاک*، برگردان سودابه رفیعی‌سخایی، تهران: کارنگ.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فخنا)، ج. ۳، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فخنا)، ج. ۶، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۲ الف). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فخنا)، ج. ۲۲، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۲ ب). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فخنا)، ج. ۲۵، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۲ ج). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فخنا)، ج. ۳۰، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، دوره ۱۵ جلدی، تهران: دانشگاه تهران.
- ذابح، ابوالفضل (۱۳۶۳). «*نگاهی به موزه هنرهای تزئینی ایران*»، نشریه هنر (۵)، ۱۳۲-۱۵۱.
- رابینسون، ب.و. (۱۳۹۰). *نقاشی ایران در دو سده اخیر، در: تاریخ ایران دوره پهلوی*، دفتر ۲، ج. ۷، پیتراوری، برگردان مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات جامی.

- روزنامه دنیای اقتصاد (۱۳۹۵/۰۲/۲۵)، شماره روزنامه: ۳۷۶۴، شماره خبر: ۱۰۵۲۲۶۲؛ در: URL28.
- سپهر، محمدتقی (۱۳۵۳). *ناسخ التواریخ*، ج. ۴، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه.
- سپهر، امیرمسعود (۱۳۴۴). «آقاجف اصفهانی، قلمدان ساز»، هنر و مردم (۳۱)، ۲۵-۳۱.
- سعدوندیان، سیروس؛ اتحادیه، منصوره (۱۳۶۸). *آمار دارالخلافه تهران*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- شهیدی مازندرانی، حسین (۱۳۸۳). *سرگذشت تهران*، تهران: راه مانا.
- عطارزاده، عبدالکریم؛ سیف، نرجس (۱۳۹۷). «تحلیل در نقاشی لاک‌ی دوره قاجار»، رهپوی هنرهای تجسمی، (۱۱)، ۷۹-۶۹.
- فراستی، رضا (۱۳۹۰). «سرگذشت و سرنوشت نسخه‌ها و مجموعه‌ها: فهرست کتاب‌های خطی، قطعات، خط و قلمدان‌های مجموعه مهندس جعفر شریف امامی»، نامه بهارستان، (۱۸ و ۱۹)، ۳۱۹-۲۸۳.
- فلور، ویلم (۱۳۸۱). *نقاشی و نقاشان عصر قاجار*؛ در: *نقاشی و نقاشان دور قاجاریه*، ویلم فلور، پیتز چلکووسکی و مریم اختیار، برگردان یعقوب آژند، تهران: ایل شاهسون بغدادی.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹). *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران*، ج. ۳، لندن: انتشارات مستوفی.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۹). *قلمدان و سایر صنایع روغنی ایران*، لندن: ساتراپ.
- Anaraki, A & Rajabi, M.A. (2016). *Analysis of the Biography and Works of Fathollah Shirazi*, Journal of History Culture and Art Research, 5(4), 416-430.
- Robinson, B.W. (1989). *Qajar Lacquer*, Muqarnas, (6), 131-146.
- Robinson, B.W. (1991). *Persian Painting under the Zand and Qajar Dynasties*, in: The Cambridge History of Iran, Vol.V, Peter Avery, Cambridge: University Press.
- Sotheby's Catalogue (1999). *Persian Art from the Aryeh Family Collection*, London.

URLs:

- URL1: <https://utdlib.ut.ac.ir/Search/DocumentDetails/74022?HighlightWords=%20%20اعثم> [Access Date: 2024/10/15]
- URL2: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/788362> [Access Date: 2024/10/15]
- URL3: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00065/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL4: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00014/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL5: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1964-1218-6 [Access Date: 2024/10/15]
- URL6: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.00047%2F000/%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86+%D9%85%D8%AC%DB%8C%D8%AF#> [Access Date: 2024/10/15]
- URL7: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00045/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL8: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00083/> [2024/10/15]
- URL9: https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_S2014.17.61a-b/ [Access Date: 2024/10/15]
- URL10: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00001/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL11: <https://collections.vam.ac.uk/item/O305320/pen-box-qalamdan-unknown> [Access Date: 2024/10/15]
- URL12: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.05969%252F000/> شعر+فارسی- [Access Date: 2024/10/15]
- URL13: [#دیوان+حافظ+شیرازی](#) [Access Date: 2024/10/15]

- URL13:<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc33992r>[Access Date:2024/10/15]
- URL14:<http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.04076%252F036/>
[Access Date:2024/10/15]
- URL15:https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_212_32/2/[Access Date:2024/10/15]
- URL16:<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc58801c>[Access Date:2024/10/15]
- URL17:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/900456>[Access Date:2024/10/15]
- URL18:<https://harvardartmuseums.org/collections/object/351874?position=351874>[Access Date:2024/10/15]
- URL19:<https://harvardartmuseums.org/collections/object/351846?position=351846>[Access Date:2024/10/15]
- URL20:<https://harvardartmuseums.org/collections/object/351874?position=351874>[Access Date:2024/10/15]
- URL21:<https://collection.sdmart.org/objects-1/info/27916>[Access Date:2024/10/15]
- URL22:<https://harvardartmuseums.org/collections/object/351831?position=351831>[Access Date:2024/10/15]
- URL23:<http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.00047%2F000/%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86+%D9%85%D8%AC%DB%8C%D8%AF#>[Access Date:2024/10/15]
- URL24:<http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00121/>[Access Date:2024/10/15]
- URL25:<https://www.orientalartauctions.com/object/artisla68713-an-exceptional-illuminated-safavid-quran-possibly-shiraz-second-half-16th-century-with-an-addition-section-in-the-q>[Access Date:2024/10/15]
- URL26:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452948>[Access Date:2024/10/15]
- URL27:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/769223>[Access Date:2024/10/15]
- URL28:<https://donya-e-eqtesad.com/بخش-اقتصاد-36/1052262-نرخ-طلا-ارز-در-بهار-1052262>[Access Date:2024/10/15]
- URL29: <https://www.christies.com/en/lot/lot-3987220>[Access Date:2024/10/15]
- URL30: <https://www.irna.ir/news/5569274/>[Access Date:2024/10/15]
- URL31:<https://www.christies.com/en/lot/lot-4483513>[Access Date:2024/10/15]
- URL32:<https://www.easyliveauction.com/catalogue/lot/6a47dcbfc2fcc69f28c6869f4b-27fa9f0af8d24542e81eb9357e7ef448a6646f/islamic-art-antiques-lot-8/>[Access Date:2024/10/15]
- URL33:<https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/arts-of-the-islamic-world/lot.491.html>[Access Date:2024/10/15]
- URL34:<https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/328-a-qajar-lacquered-papier-mch-pen-case-qalamdan-with-gol-o-bolbol-motif/?lot=231762&sd=1>[Access Date:2024/10/15]
- URL35:<https://artchart.net/fa/artists/hasan-khansari/artworks/V5dg3>[Access

Date:2024/10/15]

URL36:<https://artchart.net/fa/artists/unknown-artist/artworks/GO0qQ?highlight=VvJyJ>[Access Date:2024/10/15]

URL37:<https://www.irna.ir/news/84800845/>[Access Date:2024/10/15]

URL38:<https://artchart.net/fa/artists/mohammad-bagher-semiromi/artworks/GbALP?highlight=GRN5Q>[Access Date:2024/10/15]

Life and Artistic Styles of Fathollah Shirazi, Lacquer Painter during the Reign of Naser al-Din Shah Qajar

Abstract:

Fath-Allāh Šīrāzī, a painter of lacquer works during the reign of Nāsir al-Dīn Shāh Qājār (the fourth king of the dynasty; ruled 1848–1896), though a distinguished artist whose works hold significant artistic and economic value, remains relatively obscure. Little is known about his birth year or even the precise date of his death. Likewise, the details of his life events are unknown. Although newspapers were widely circulated during his lifetime in Iran (such as Ruz - Nāma ye Dawlat-e Aliya - ye Irān), and many nobles and prominent figures kept daily memoirs, Fath-Allāh's name does not appear in any credible records of the period. Foreign diplomats and travelers to Iran also fail to mention him. It is likely that if he had not signed his works and added brief inscriptions (for example, parts of his own poems, or names of customers, etc.), his very existence might have remained unknown. Based on part of his name, he is likely to have been born in Šīrāz (the capital of Fars Province in Iran). Inscriptions from him found inside the cover of a manuscript of *Nasikh al-Tawarikh* (by Mohammad Taqi Sepehr Kāšāni, esān al-Molk; 1801 - 1880) in the Royal Library of Golestan Palace, Tehran, suggest that he likely arrived in Tehran after the devastating earthquake of May 4, 1853 (25th of Rajab, 1269 AH). It remains uncertain how long he stayed in Tehran or if he returned to Šīrāz or moved elsewhere. There is also scant information about Fath-Allāh's family. One book cover signed by Faraj Allah, son of Fath-Allāh Šīrāzī (Farajollah Ibn-e Fath-Allah), reveals the name of one of his sons. Additionally, a Qājār-era document (*Al-Ma'āṭer wa'l-Āṭār* by Mohammad-Hasan Khan Etemād al-Salṭana; 1843-1896) mentions another son, Mirza Ali, who worked in the court of Nāsir al-Dīn Shāh. However, there is no information available about other family members (wife, other children). Based on the signed works attributed to him, Fath-Allāh's artistic career appears to have spanned roughly six decades. Since no works are found after around 1886 (1304 AH), it is presumed that he passed away sometime around then. His burial place remains unknown.

In addition to the lack of biographical details on Fath-Allāh, his stylistic categorization has also been largely unexplored. Some consider him a follower of the style of Lotf Ali Šīrāzī, a pioneering artist from Šīrāz, while others recognize his innovations. However, the existing classification of his works does not allow for these conclusions to be definitively drawn. This study, following an examination of parts of Fath-Allāh's life, attempts to provide a more precise understanding of his artistic styles than previous research. Through the collection and classification of his signed and annotated works, the author aims to achieve a more comprehensive and profound recognition of Fath-Allāh's stylistic execution and his place within the evolution of Iranian art. This categorization and analysis rely on archival research and investigation of international museum collections. Pen cases, mirror frames, boxes, book covers, and portraits are among the most prominent examples of his work,

Document Type:

Original/Research/Regular Article

Receive Date: 17 October 2024

Accept Date: 03 December 2024

Maryam Keshmiri

Assistant Professor, Department of Painting, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran.

Email: m.keshmiri@alzahra.ac.ir

DOI:

10.22051/jtpva.2024.48622.1619

predominantly executed in a Europeanized style. Stylistically, Fath-Allāh's works fall into four major categories:

1. **Monochromatic Works:** The first group comprises monochromatic works, typically identifiable by cream or ivory back grounds. Most of these feature floral and avian motifs rendered in black and grey. This group demonstrates the artist's skill with fine brushes and precise, thin lines. Some of these pieces, particularly those dedicated to the nobility, include gilded designs. Birds in these pen cases are highly diverse, and on some later pieces, rabbits appear. Fath-Allāh followed this same technique for book covers. For example, two Qur'an covers in the Malek Museum feature a consistent floral and bird motif within an oval frame, executed in black on a cream background and bordered by a wide band containing Qur'anic verses. The artist's signature appears among the flowers, near the lower part of the work. Fath-Allāh applied this same approach to a pocket mirror frame, where the golden branches and black design on the cream background are executed with such mastery that it stands as one of the finest Qājār lacquer pieces.
2. **Polychromatic Works:** The second group consists of fully colored works, often portraying women and children; a few examples include European-style angels. The compositions on the pen cases in this group are segmented into multiple sections through circular framing, dividing the surface into individual scenes, each containing a separate motif. In addition to human and animal figures, these include urban and rural landscapes. Western influences are apparent in these works. The depictions of women and angels reflect 17th-century European styles, and some landscapes portray non-Iranian cities. Some pieces even depict semi-nude women, which contrasts with traditional Iranian imagery, indicating a marked European influence. A notable pen case in this group, made by Fath-Allāh for Nāsir al-Dīn Shāh, blends European artistic elements with traditional Iranian floral and bird designs and is currently housed in the Harvard Art Museums.
3. **Traditional Iranian Lacquer Works:** The third group reflects traditional Iranian lacquer painting styles more closely than the previous categories, bearing strong resemblance to pre-Qājār lacquer works, such as those from the Zand period. Some scholars believe these pieces echo the art of early masters like Lotf Ali Širāzi. The backgrounds are usually dark, mostly black, and feature special stones for a shimmering effect. The primary motifs consist of flowers and birds in the typical Širāzi style. This group displays less innovation and creativity compared to the previous categories. The flowers, such as roses, wild roses, and unopened buds, and the birds are depicted in standard poses, either in flight, perched on slender branches, or at rest.
4. **Simple Works with Minimal Ornamentation:** The fourth group includes simpler, minimally decorated works, often produced at a lower cost for non-royal patrons. The sparse motifs and limited use of inexpensive materials contribute to their affordability. Although fewer in number compared to the more elaborate and luxurious pen cases, these pieces are easily recognizable by their plain motifs and undecorated backgrounds. Bird and flower motifs are usually scattered, while the backgrounds lack traditional gilded branches and are covered in simple colors.

Fath-Allāh Širāzi's artistic productions, including pen cases, book covers, mirror frames, and boxes, represent exquisite examples of Qājār-era painting. Not only were these works highly sought after during his lifetime and in the years following his death, but they also attract attention today. Analyzing the sale of Qājār artworks at major art auctions such as Sotheby's and Christie's, as well as the presence of his works in esteemed museums and collections such as the Metropolitan Museum, the British Museum, and private collections like the Nasser D. Khalili Collection, highlights the enduring significance of Fath-Allāh Širāzi's art.

Keywords: Fath - Allāh Širāzi, Lacquer Painting, Nāsir al-Dīn Shāh Era Art, Pen Case Painting, Qājār Art

References:

- Adib Boroumand, A. A. (1987). *The Art of Pen Cases*. (Edited by A. Zabeh). Tehran: Vahid.
- Anaraki, A & Rajabi, M.A. (2016). Analysis of the Biography and Works of Fathollah Shirazi. *Journal of History Culture and Art Research*. January. 5(4). 416-430.
- Attarzadeh, A. and Seif, N. (2019). An analysis of lacquer painting of Qajar era (Based on the works in Golestan Museum). *Rahpooye Honar-Ha-Ye Tajassomi*. February. 1(4). 69-79. doi: 10.22034/ra.2019.241838
- Azhand, Y. (2010). *A Research on Persian Painting and Miniature*. (Vol. 2). Tehran: SAMT.
- Brugsch, H. K. (1988). *Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*. (Vol. 2). (Translated by Kord-bacheh). Tehran: Ettelaat Publications.
- Churchill, G.P. (1990). *Biographical Notices of Persian Statesmen and Notables*. (Translated by Gh. MirzaSaleh). Tehran: Zarrin.
- Dehkhoda, A. (1998). *Loghatname (Encyclopedic Dictionary)*. Chief Editors: Mohammad Moin and Jafar Shahidi, Tehran: Tehran University Publications.
- Derayati, M. (2011). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. (Vol. 3). Tehran: National Library of Iran.

- Derayati, M. (2012). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. (Vol. 6). Tehran: National Library of Iran.
- Derayati, M. (2013a). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. (Vol. 22). Tehran: National Library of Iran.
- Derayati, M. (2013b). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. (Vol. 25). Tehran: National Library of Iran.
- Derayati, M. (2013c). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. (Vol. 30). Tehran: National Library of Iran.
- Donya-e-Eqtasad Newspaper (2016/05/14). No. 3764, News code: 1052262, in: URL28.
- Ehsani, M. T. (1989). *Iranian Bookbinding and Pencases: A Commentary on the History of Bookbinding and Pencases in Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Ehsani, M. T. (1999). The Art of Qalamdan Making in Iran. *Iran Nameh*. Summer. (67): 561-568.
- Etemad al-Saltana (1888). *Al-Ma'āṭer wa'l-āṭār*. Mashhad: Central Library of Astan Quds Razavi (Id.no. 3819).
- Etemad al-Saltana (1983). *Al-Ma'āṭer wa'l-āṭār*. (Vol. 1). Tehran: Asatir Publication.
- Farasati, R. (2011). List of Manuscripts, Fragments, and Pen-Cases in the Jafar Sharif Emami Collection. *Name-e-Baharestan*. Spring & Summer. 12 (18 & 19). 283-319.
- Floor, W., Chelkowski, P. and Ekhtiar, M. (2002). *Art and Artists in Qajar Persia*. (Translated by Y. Azhand). Tehran: Shahsavan Baghdadi.
- IRNA News Agency (2002/10/16). News code: 5569274. Retrieved from URL30
- IRNA News Agency (2022/06/25). News code: 84800845. Retrieved from URL37.
- Karimzadeh Tabrizi, M.A. (1990). *The Lives and Art of Old Painters of Iran and a Selection of Masters from the Ottoman and Indian Regions*. (Vol. 3). London: Mostofi.
- Karimzadeh Tabrizi, M.A. (2000). *Qalamdan and Persian Lacquer*. London: Satrap.
- Khalili, N., Robinson, B. W., & Stanley, T. (2007). *Lacquerworks*. (Translated by S. Rafiei-Sokhaei). Tehran: Karang Publications.
- Robinson, B.W. (1989). Qajar Lacquer. *Muqarnas*. (6). 131-146.
- Robinson, B. W. (1991). Persian Painting Under the Zand and Qajar Dynasties. In P. Avery (Ed.). *The Cambridge History of Iran*. (Vol. 7). Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, B. W. (2011). Persian Painting Under the Zand and Qajar dynasties. In P. Avery (Ed.). *The Cambridge History of Iran* (Vol. 7, Pt. 2, Translated by M. Saghebfar). Tehran: Jami Publications.
- Sa'dvandian, S. and Ettehadih M. (1989). *Statistics of the Capital Tehran (documents from Tehran's social history during the Qajar era)*. Tehran: Tarikhe Iran.
- Sepehr, M. T. (1974). *Nāsikh al-tawārikh*, (Vol. 4). (Edited by M. Behboudi). Tehran: Eslamieh.
- Sepehrom, A. M. (1965). Aqa Najaf Esfahani, Pen-Cases Maker. *Honar-o-Mardom*. April. 31. 25.
- Shahidi Mazandarani, H. (2004). *Sargozashte Tehran (History of Tehran)*. Tehran: Raah-e-Mana.
- Sotheby's Catalogue (1999). *Persian Art from the Aryeh Family Collection*. London.
- Zabehe, A. (1984). A Look at the Museum of Decorative Arts of Iran. *Nashryeh-e-Honar*. Winter. 5. 132-151.

URL:

- URL1: <https://utdlib.ut.ac.ir/Search/DocumentDetails/74022?HighlightWords=%20%20اعثم> [Access Date: 2024/10/15]
- URL2: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/788362> [Access Date: 2024/10/15]
- URL3: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00065/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL4: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00014/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL5: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1964-1218-6 [Access Date: 2024/10/15]
- URL6: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.00047%2F000/%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86+%D9%85%D8%AC%DB%8C%D8%AF#> [Access Date: 2024/10/15]
- URL7: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00045/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL8: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00083/> [2024/10/15]
- URL9: https://asia.si.edu/explore-art-culture/collections/search/edanmdm:fsg_S2014.17.61a-b [Access Date: 2024/10/15]
- URL10: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00001/> [Access Date: 2024/10/15]
- URL11: <https://collections.vam.ac.uk/item/O305320/pen-box-qalamdan-unknown> [Access Date: 2024/10/15]
- URL12: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.05969%252F000/> شعر + فارسی - دیوان + حافظ + شیرازی [Access Date: 2024/10/15]
- URL13: <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc33992r> [Access Date: 2024/10/15]
- URL14: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.04076%252F036/> شعر + فارسی - قصیده + از + سعدی [Access Date: 2024/10/15]
- URL15: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_212_32/2/ [Access Date: 2024/10/15]
- URL16: <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc58801c> [Access Date: 2024/10/15]
- URL17: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/900456> [Access Date: 2024/10/15]
- URL18: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/351874?position=351874> [Access Date: 2024/10/15]
- URL19: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/351846?position=351846> [Access Date: 2024/10/15]
- URL20: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/351874?position=351874> [Access Date: 2024/10/15]
- URL21: <https://collection.sdmart.org/objects-1/info/27916> [Access Date: 2024/10/15]

- URL22:<https://harvardartmuseums.org/collections/object/351831?position=351831>[Access Date:2024/10/15]
- URL23:<http://malekmuseum.org/artifact/1393.04.00047%2F000/%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86+%D9%85%D8%AC%DB%8C%D8%AF#>[Access Date:2024/10/15]
- URL24:<http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00121/>[Access Date:2024/10/15]
- URL25:<https://www.orientalartauctions.com/object/artisla68713-an-exceptional-illuminated-safavid-quran-possibly-shiraz-second-half-16th-century-with-an-addition-section-in-the-q>[Access Date:2024/10/15]
- URL26:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452948>[Access Date:2024/10/15]
- URL27:<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/769223>[Access Date:2024/10/15]
- URL28:<https://donya-e-eqtesad.com/بخش-اقتصاد-36/1052262-نرخ-طلا-ارز-در-بهار>[AccessDate:2024/10/15]
- URL29: <https://www.christies.com/en/lot/lot-3987220>[Access Date:2024/10/15]
- URL30: <https://www.irna.ir/news/5569274/>[Access Date:2024/10/15]
- URL31:<https://www.christies.com/en/lot/lot-4483513>[Access Date:2024/10/15]
- URL32:<https://www.easyliveauction.com/catalogue/lot/6a47dcbfc2fcc69f28c6869f4b27fa9f/0af8d24542e81eb9357e7ef448a6646f/islamic-art-antiques-lot-8/>[Access Date:2024/10/15]
- URL33:<https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/arts-of-the-islamic-world/lot.491.html>[Access Date:2024/10/15]
- URL34:<https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/328-a-qajar-lacquered-papier-mch-pen-case-qalamdan-with-gol-o-bolbol-motif/?lot=231762&sd=1>[Access Date:2024/10/15]
- URL35:<https://artchart.net/fa/artists/hasan-khansari/artworks/V5dg3>[Access Date:2024/10/15]
- URL36:<https://artchart.net/fa/artists/unknown-artist/artworks/GO0qQ?highlight=VvJyJ>[Access Date:2024/10/15]
- URL37:<https://www.irna.ir/news/84800845/>[Access Date:2024/10/15]
- URL38:<https://artchart.net/fa/artists/mohammad-bagher-semiromi/artworks/GbALP?highlight=GRN5Q>[Access Date:2024/10/15]